Frano Čale

POSLOVICE, SENTENCIJE I SRODNI OBLICI U DJELIMA MARINA DRŽIĆA

Otkrićem i tumačenjem posebno obilježenih stihova u jednom rukopisu *Hekube* imao sam priliku ilustrirati i razloge zbog kojih se ta tragedija neodvojivo integrira u sveukupan opus Marina Držića, i estetske filozofske i političke pretpostavke i aspekte njegova stvaranja uopće.[1] Svi se ti stihovi, od ostalih, neobilježenih, razlikuju po osebujnoj strukturiranosti i po sadržaju: to su zapravo s e n t e n c i j e, neka vrsta izravne misaone poruke koja ne pripada neposrednom zbivanju, nego iz njega ishodi kao poučan zaključak, kao moralna opomena, podignut glas autorov, toliko djelotvoran, da je izvedba doživjela i policijsku zabranu, a njezini izvođači sukob s vlastima.[2]

Upravo sentencije u zadnjem piščevu kazališnom ostvarenju, smislom i oblikom istaknute prema ostalom tekstu, a u rukopsu čak markirane osobitim znakom, mogu »povratno« poslužiti kao osvjetljenje umjetničkog jedinstva Držićevih djela, svih njegovih proizvoda i u stihu i u prozi, uključujući posvete i talijanska urotnička pisma. Jedna je od bitnih značajki Držićeva stila: proverbijalna artikuliranost, veliko bogatstvo većinom i do danas poznatih narodnih poslovica, pitalica, rugalica, zagonetki, i još veći broj znamenitih ili manje poznatih, tuđih ili Držićevih, izreka o raznim aspektima života, a najviše onih što sugestivno osnažuju svijet pjesnikovih ideja i humanističkih nazora. Dok spomenutih obilježenih stihova u *Hekubi* ima preko stotinu i sedamdeset, od kojih sam većinu imao priliku citirati pa ih zato više neću ponavljati, ovdje im pridodajem još preko četiri stotine poslovica i sentencija, koje zajedno s njima zatvaraju krug jednog te istog mišljenja i nadahnuća.

Pitajući se otkud u Držića obilje takvih sažeto sročenih misli, koje imaju značajan udio u oblikovanju njegova govora, najprije moram kazati da se on, kao i mnogi pisci njegova doba i prethodnog stoljeća, nadovezuje na srednjovjekovnu tradiciju, imajući na raspolaganju i poznate paremiografske zbirke ne samo sa suvremenim nego i s antičkim primjerima. Ipak, i na tom se području naš pisac odvaja od suvremenika pa i od talijanskih komediografa, u kojih se također kao po mnogo čemu tipično svojstvo pojavljuje sentencija i poslovica, primjerice u Machiavellija ili, još više, u Ruzzantea, i u mnogih

---

[1] *O šibenskom rukopisu »Hekube«*, »Forum«, 1—2, 1977, str. 25—42; v. i *Tragom Držićeve poetike*, Zagreb 1978, str. 97—116.

[2] M. Pantić, *Prilozi za istoriju renesansnog pozorišta u Dubrovniku*, »Zbornik istorije književnosti SAN«, knj. 3, Beograd 1962, str. 203—210.

drugih, ali se ni po količini, ni po vrsti, a pogotovu po funkciji te pojave u svojim djelima oni ne mogu nikako uspoređivati s Držićem. Dosta bi se bilo zaustaviti na proučavanju samo tih oblika u našeg pisca da se odmah zapazi njegova izvornost u odnosu na druge suvremene komediografe.

Odgovor na prije postavljeno pitanje valja dopuniti bitnijim razlozima Držićeve umjetnosti, koja značajke vlastitosti odaje nekim izrazitim misaonim svojstvima originalno utkanim u scenski govor pastorale i eruditne komedije, osobinama za koje su baš sentencija i poslovica vrlo prikladan oblik iskazivanja. A budući da je u biti te umjetnosti suprotstavljanje dvojakih ljudi i ljudskih naravi, »nazbilj« i »nahvao«, »mudrih« i »ludih«, uma i gluposti, »prijatelja« i »neprijatelja«, »pravih ljudi« i »neljudi«, »tihih ljudi« i »bjestija«, »razumnih« i »indiskretih«, »vrline« i »fortune«, i budući da inače u njoj na izražajnom planu u raznovrsnim oblicima prevladava a n t i t e z a, opreka dvaju koncepata, suprotstavljanje vrijednosti, lako je zaključiti da poslovica i sentencija i te kako odgovaraju takvu izrazu, jer je vrlo često za njih u formalnom pogledu osobito karakteristična antiteza, uvijek sa svrhom da pouči i s izrazitim etičkim učinkom.

Apodiktičnost koja je u naravi sažetih mudrih izreka dobiva važnu ali složenu funkciju u Držićevu izrazu, pogotovu kad znamo da često valja voditi računa o njegovu ambigvitetu i o njegovoj aluzivnosti. Ona kao referenciju svojega misaonog ostvarivanja ima objektivnu povijesnu stvarnost, koju Držić, dakako, spoznaje subjektivno i u individualnom tumačenju, i zato sentencija tu njegovu subjektivnost čini uvjerljivom pridajući joj značajke otkrivene istine, vješte denuncijacije društvenih poroka, one »tajne« (»sekreta«) koju, prema najavi u prologu *Dunda Maroja,* treba da otkrije radnja komedije.

Kako mi je cilj istraživanja isključivo Držićevo djelo, a teorijska pitanja paremiologije prepuštam stručnjacima nudeći im prikupljenu građu, možda neću izbjeći manjkavost i nedosljednost u služenju terminologijom, nazivima »sentencija«, »poslovica«, »izreka« i drugima, što pretpostavlja složenija razmatranja o »jednostavnim oblicima«, kao što poučava i Jolles u svojoj raspravi.[3] I drugi su se kadšto zatekli u sličnu položaju kad su se morali opredjeljivati pred nesigurnošću i arbitrarnošću razlikovanja, pa su se znali ograničavati na kriterij pukog evidentiranja. O tome piše primjerice Giuseppe Chiecchi u radnji o *Sentencijama i poslovicama u »Dekameronu«,* i zato ću nekoliko zaključaka temeljiti na njegovu iskustvu, u prvom redu što se tiče odvajanja pojmova »sentencija« i »proverbij«. Ograničit ću se, konkretno, na definicije koje Chiecchi navodi i koje je, polazeći od Aristotela, u srednjem vijeku obavio Bene di Firenze u svojemu *Candelabrumu.*[4]

Sententia i *proverbium* kao zajedničku značajku imaju formalnu konciznost *(brevitas).* Međutim, *proverbium* je kratak izričaj kojega je sadržaj općenito prihvaćen *(communi hominum generaliter comprobatus),* a *sententia* sažet izričaj sa smislom koji je usko povezan s etikom *(de moribus sumpta).* Sentencija se raspoznaje po tome što uključuje zajedničko iskustvo i što se u narodu širi, dok se proverbij sastoji u moralnom imperativu i nameće se kao ugledna tradicija, a, za razliku od razgovjetnog i razgovornog jezika

[3] A. Jolles, *Jednostavni oblici,* prev. V. Biti, Zagreb 1978.

[4] G. Chiecchi, *Sentenze e proverbi nel »Decameron«,* »Studi sul Boccaccio«, 9, Firenze 1975—1976, str. 119—168.

sentencije, predočava se autonomnom, slikovitom i paraboličnom frazom koja značenje ne prima ni od kakva izvora, nego ga drugim izričajima ustupa *(dat fidem aliis, sed non recipit aliunde).* Srednjovjekovne retoričke škole posvećivale su veliku pozornost sentencijama i proverbijima, koje su boljem pamćenju pogodovale kristalizirajući svoj oblik[5] posebnih svojstava, očitih u ritmu, asonancama, rimama, paralelizmima, antitezama, aliteracijama. I učenom građom i, što je za našu paremiologiju dakako važnije, narodnim blagom Držić se zacijelo služio poznavajući tu problematiku, iako ne možemo utvrditi kojim se izvorima koristio, počevši od srednjovjekovnih *excerpta sententiarum,* koji, kako rekosmo, obuhvaća i klasične primjere, do prvih znanstvenih, humanističkih zbirki, na koje upućuje literatura navodeći Erazma, Sebastiana Francka i druge, podsjećajući na to da je i Luther za vlastitu uporabu priredio zbirku poslovica.[6]

Sam Držić ne može mnogo pomoći terminološkom razjašnjavanju pojmova. Na jednom mjestu spominje »počašnicu«, a često, kao i mnogi drugi, uvodi citat prateći ga najviše riječima »reče se«, »rečeno je«, »nije zaman rečeno«, »zato se reče«, »oni reče«, »štono se reče«, »odavna je rečena ona sveta riječ«, »zatoj se je dobro reklo«, a na jednom mjestu i »pišu«, i pred zagonetkama: »ugoneni«, »što mi se gonenu«.

Ipak, i u Držića se javlja riječ »sentencija«, koja, slično kao u Boccaccia, u kontekstu gdje se nalazi upućuje na podrijetlo pojma o kojemu govorimo. U Boccaccia ima i značenje »presuda« u juridičkom jeziku, ili prošireno značenje »mišljenje«, »sud« u raspravama o ljubavi i sličnim prigodama.[7] U Držićevu jeziku ima dosta izraza iz juridičkog područja u užem i širem smislu, pa bi se njegov rječnik mogao grupirati ne samo, primjerice, prema robnoj, novčanoj, kulinarskoj i raznoj drugoj nego i prema sudskoj nomenklaturi (podsjećam na smiješnu uporabu nekih izraza: »Quae par est? cuius generis?«, »in delitto«, »net sam«, »in pocis verbibus«, »eredus coerendus«, »quae pars«, »cuius«, »cur, quare«). Ne manjka u njega dakle ni pojam »sentencija«, koji se može objasniti primjerom iz prvog čina *Dunda Maroja,* gdje mladi Maro svojemu protivniku Pometu (i njegovu gospodaru Ugu) upućuje ovu osudu ili opomenu odnosno »sentenciju«; »Ma ti pripovijedam, Pomete Trpeza, šijunu od bokunâ, ako vas vidjeh veće vrtjet se oko ove kuće, tebi ću vas obraz izrjezat, a onomu ću Tudešku probosti trbuh, da mu sve vino isteče koje je igda popio. I ovu vam s e n t e c i j u davam sada za vazda«.[8] U trećem pak činu, kad se fortuna preokrenula u Pometovu i Ugovu korist, zahvaljujući sposobnostima spretnog sluge, Pomet u jednom monologu, vjerojatno kao reminiscenciju na onu Marovu presudu (na koju bijaše, kao plemiću, odgovorio tobožnjom pokornošću ali značajnom aluzivnošću: »Sinjor Marin, učinit ćeš što se pristoji tvomu paru, a ja ti sam sluga«), ovako kliče, služeći se stručnim izrazima: »Sinjor Ugo, ti si sada gospodar! S e n t e n c i j u si imao u favor; a ja ću tvoj biti *eredus coerendus*...«.[9] Iz primjera se može vidjeti da juridički termini zajedno s nizom drugih spe-

---

[5] Jolles, *op. cit.,* str. 108 i d., kaže da se ne može utvrditi kako se i kada to zbiva; usp. i E. R. Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje,* prev. S. Markuš, red. T. Ladan, Zagreb 1971.

[6] Jolles, *op. cit.,* str. 108.

[7] Chiecchi, *op. cit.,* str. 124. i d.

[8] M. Držić, *Djela,* prir. F. Čale, Zagreb 1979, str. 373.

[9] *Isto,* str. 461.

cifičnih, kakvi će se javiti i u našem paremiografskom popisu, odražavaju vrlo karakterističan aspekt u životu trgovačke republike, jamačno pun svakakvih pa i komičnih zgoda, koliko značajan, dramatičan ili satire dostojan, da su izrazi sudskih odluka, formula, termina postali poslovičnima, primjenjivima u svakodnevnu životu kakav Držić prikazuje, i zato smo ih između ostaloga ovdje spomenuli uz razmatranje pojma »sentencija«.

Kao što rade veliki pisci koji se znatno služe poslovičkim izrekama, pa i Boccaccio, koji je bio, korisno je podsjetiti, uzor komediografima šesnaestog stoljeća i čija je djela Držić dobro poznavao, i naš pisac, dakle, tom izražajnom sredstvu prilazi sa stvaralačkim ciljem. On ga ne usvaja nekom spontanom instinktivnošću, kao što bi se mogao steći dojam kad se zna koliko je realističan i životvorno istinolik njegov umjetnički govor. Naprativ, on »odabire« u skladu s posve određenim potrebama svoje poetike. Stoga se može reći da izreke u njegovu stilu dobijaju nove kulturološke osobine i semantički se proširuju u srazmjeru prema značajnosti konteksta koji one dinamiziraju. Iako se dakle, kao i u Boccaccia, oblici pučkoga govora podvrgavaju procesu određenog pretapanja narodne u učenu kulturu, oni baš zato imaju stanovit povlašten položaj među oblicima umjetnosti riječi, budući da njihova autonomna vrijednost novim kontekstom ne gubi nego dobiva, postaje onoliko samosvojnijom koliko je u odnosu na kontekst djelotvornija.

Proverbijalni je stil primjereniji realistično intoniranom proznom izrazu negoli stihovima Držićevih dijaloga i monologa, što ne bi trebalo posebno objašnjavati. Valja međutim istaknuti da se i u stihovima javlja, kad god su, i u pastoralama i u pjesmama, složeni kao neposredna evokacija zbilje, gradske ili seljačke, i kad nisu mitološki ili petrarkistički stilizirani. Zato tako bitne sastavnice komediografove misli kao što su poslovice i sentencije mogu pridonijeti shvaćanju jedinstva jedne interpretacije svijeta koja ishodi iz idejne dosljednosti u svim žanrovima i koja se javlja u svim fazama relativno kratka stvaralačkog razdoblja od desetak godina, iako se u svim djelima ne objavljuje podjednakim intenzitetom, ovisno i o vrsti i trenutku književne i političke djelatnosti, od lirike do urotničkih pisama. Ipak, u primjerima, kojima treba započeti usredotočujući se tematski na čovjeka u središtu piščeva i uopće suvremenog zanimanja i na različitost ljudskih naravi, sentenciozni sudovi i u stihu i u prozi odaju Držiću svojstveno tumačenje, često u znaku antiteze, kadšto s općenitim prizvukom, ali zapravo uvijek s kritičkom aluzivnošću.[10]

Tako čini i Obrad kad se u Prologu drugom *Tirene* s Pribatom zatekne pred Dubrovčanima, prije početka predstave (stihovi 11—12):

1. *Gdi su dobri ljudi, dobro je tuj svako,*
   meu ljudmi zle ćudi nî časti nikako;

da bi malo dalje (st. 15—16) produbio antagonizam dobrih i zlih:

2. *Tko opći s dobrima, blizu je dobra taj,*
   a tko opći sa zlima, sliedi ga plač i vaj.

[10] Stranice koje navodim u zagradama odnose se na izdanje navedeno u bilješci 8, a za djela u stihu navodim brojeve stihova u kojima su citirani primjeri. Većinom se primjeri navode u obliku kakav i jest u kontekstu, neophodnom da im se shvati smisao, a kadšto i da se identificiraju kao poslovice, sentencije i srodne forme.

pri čemu i onaj ponovljeni glagol podsjeća na razloge zbog kojih pisac Obradu povjerava tu misao: u značajnom monologu u trećem činu *Dunda Maroja* Tripče riječima *pratika' š njim da te otruje* (koje također treba smatrati izrekom) misli na iste ljude kao i Držić u 7. odjeljku prvog (poznatog nam) političkog pisma kad Cosimu I. de' Medici piše o dubrovačkoj vladi: »prema mišljenju svih onih koji su s njima o p ć i l i ('gli hanno praticato'), oni nisu dostojni da vladaju . . .« (v. str. 447; 24; 885).

Istom sustavu mišljenja pripadaju i neke općenitije sročene opaske o čovjekovoj prirodi, također u *Tireni* (st. 822, 823):

3. *Griha i zle sreće svak ima na sviti*
4. *bez griha nidan nî pod nebom živ človik,*

gdje je sažeta svuda poznata i drevna poslovica, kakvu je Držić mogao naći i u antičkih pisaca, među ostalima u Horacija: »Vitiis nemo sine nascitur«.[11] Ali Držićevi stihovi u nastavku obuhvaćaju temu humanističke suprotstavljenosti »razuma« i »zvjerske naravi«, »humanitas« i »immanitas«, zapravo »čovjeka nazbilj« i »čovjeka nahvao« (st. 824—826):

5. *toj vele razumni, i tomu nije lik,*
   da drug druga svoga kakono zvir kosi,
   ma jedan drugoga da bracki podnosi.

U tu skupinu idu, u Radatovu mudrovanju i *Tireni*, i ova dva smislom vezana dvostiha koja se ipak mogu smatrati dvjema sentencijama (st. 827—830):

6. *Kad bi se po sebi človik vas vidio,*
   zloćom druzih ne bi, ma sebe pogrdio;
7. *er nije človika tač blaga pod nebi*
   ki vraga velika ne ima pri sebi.

uz koje bi se također mogle navesti, neovisno o tome je li ih Držić pamtio, klasične sentencije, Senekina »Aliena vitia in oculis habemus, a terga nostra sunt«, ili Ciceronova »Est enim proprium stultitiae, aliorum vitia cernere, oblivisci suorum«.[12]

Radat kao mudra seoska starina koji će se zbog takva svojstva i u *Veneri* spominjati dobro je Držiću poslužio da preko njega izriče sentencije koje uvijek zvuče kao narodno blago, što znatnim dijelom i jesu, iako im paralelne misli žive u raznim vremenima i u drugim sredinama. Tako i misao Publilija iz Sirije o tome da je ludo zapovijedati drugima kad se ne zna sebi (»Stultum est aliis imperare velle, qui nescit sibi«)[13] sadržava ovaj zaključak duge i sentencijama bogate Radatove replike (st. 883—884):

8. *Triebi je onomu bit života sveta*
   tko hoće drugomu dat nauka i svjeta.

Posebno su zanimljiva dva Obradova dvostiha u *Tireni* (1107—1110):

9. *Moj brate, svi ljudi koji su pod nebom*
   rađaju se s ćudi tko s dobrom a tko s zlom.
10. *Tko se bude rodit s zlom ćudi, ja ću t' rit,*
    s zlom ćudi će i živit, s zlom ćudi će i umrit.

---

[11] Sat., 3. 68 (v. A. Arthaber, *Dizionario comparato di proverbi e modi proverbiali*, Milano 1972, br. 390).

[12] *De ira*, II. 28. 8. odnosno *Tuscul. Disput.* III. 30 (Arthaber, br. 389).

[13] *Sententiae*, 606 (v. A. Vilhar, *Latinski citati*, Novi Sad 1973, br. 3073).

Nema sumnje, naime, da se tu već jasnije razlikuju dvije naravi ljudi, ali još uvijek generično, pa pravi smisao koji Držić pridaje tvrdnji sa stajališta renesansnih shvaćanja i vlastita tumačenja prihvaćenih ideja svog doba treba tražiti u drugim kontekstima gdje će ih, čak i u sentencionalnom obliku, precizno izreći (usp. primjere pod br. 56. i d.). U drugom se dvostihu, međutim očituje stanovito naturalističko, pesimizmom prožeto, poimanje o nepromjenljivosti čovjekove naravi, na temelju ideja koje je osobito zastupao Machiavelli temeljeći na njima i mogućnost svoje doktrine o *pojedincu* koji se *vrlinom,* izdvaja nad *mnoštvom,* o čemu će još biti govora. No da je već i u tom dvostihu riječ o »čovjeku nahvao«, pojmu koji je u opreci s »čovjekom nazbilj«, i koji se kao i Držićevi nazori uopće što izrijekom formulirani, što ispravnim tumačenjem uočljivi, najpoučnije izvode iz *Dunda Maroja,* pokazuje i ova sentencija iz presudno indikativnog prologa Dugog Nosa (346):

11. *ljudi su nahvao ljudi, nahvao i bit će do suda*

koja ponavlja Obradovu misao, ali sad je to definirano shvaćanje, kojemu smo se u drugim prigodama opsežno posvećivali, pa ga ovdje ne tumačimo navodeći jedino primjere u kojima se oblikuje kao sentencija ili kao poslovica. Oblik poslovice već u idućem, drugom prologu komedije javlja se kao primjer koji naslućenim smislom odnosno dvosmislenim govorom opet aludira na »ljude nahvao« (349), tako bi se možda mogao svrstati u skupinu primjera slične moralno-filozofske vrijednosti, u kojima se suprotstavlja »mudrost« i »ludost«:

12. *kraci ljudi visoko ne dohitaju*

što je ili druga varijanta ili autorova modifikacija zabilježene dubrovačke poslovice »Kratak čovjek visoko dokučit ne može«.[14] Uz unutrašnju antitezu kao jednu od značajki poslovice valja u primjeru pretpostaviti i antitezu prema »čovjeku nazbilj«, pojedincu koji se uzdiže nad ljudima jer je »homo virtuosus«, čovjek naoružan »vrlinom«, koji se, radi svoga i tuđeg dobra, umije ponašati. Međutim, o podrijetlu ovih Držićevih sentencija (392):

13. *trijeba je bit vjertuozu tko hoće renjat na svijetu.*

14. *Kralj je čovjek od ljudi, kad se umije vladat.*

neću ponavljati što sam nekoliko puta imao priliku tumačiti, tek ću upozoriti na to da se tu ne samo afirmira »čovjek nazbilj« nego se, implicitno, razotkrivaju i »ljudi nahvao« koji nemaju njegove preduvjete a nalaze se na vlasti.

Međutim, svoju apologiju »čovjeka nazbilj« u tom idejno važnom uvodnom monologu drugog čina komedije Pomet je, i na djelu i sentencijskim izjavama, prethodno pripremio svojim »akomodavanjem«, mudrim prilagodbama prilici i strpljivim očekivanjem da se situacija promijeni, pa ni ta tema nije mogla mimoići sentencije, a najavljuju je primjeri (365):

15. *Neće vazda jednako brijeme bit*

16. *za slatkijem ljetom dođe i gorka zima,*

na koje se nadovezuje, vjerojatno kao poslovica:

17. *cvijet od ljeposti ... mogao bi i kozomor ... još potlačit,*

dok se slici s vremenom opet vraća u primjeru (366):

18. *Fortuna je, neka malo poabunaca*

---

[14] Gj. Daničić, *Poslovice,* Zagreb 1871, str. 50.

(gdje »fortuna« znači »oluja«), i malo dalje (371), opet s poslovicom:

19. *svega je svoje brijeme*

koja je bila poznata u Dubrovniku u oblicima »Od svega je svoje brijeme«, »Svega svoje brijeme«, »Sve a u svoje vrijeme«,[15] i u Mlecima: »Tuto a so tempo«, »De stagion, tuto è bon«, »Tuto xe bon a la so stagion«,[16] a na koju se odmah nadovezuju:

20. *i za lijepom godinom dođe daž*

21. *za tizijem smijehom još te ću vidjet plakat.*

Svi ti primjeri dakle pripremaju spomenuti uvodni monolog drugog čina, gdje njihova trajna, općenito prihvaćena, proverbijalna istina dobiva neposredan suvremen i Držićev smisao u definiciji »čovjeka nazbilj« koji se prilagođuje vremenu, što će reći »fortuni«, zahvaljujući svojoj »vrlini«, inteligenciji, strpljivosti. Stoga je u tom kontekstu od temeljnog značenja sentencija (392):

22. *Ma se je trijeba s bremenom akomodavat*

od davnine poznata, pa su je skupljači zabilježili u Cicerona (»Tempori serviendum est«), Kornelija Nepota (»Inservire temporibus«), Seneke (»Tempori aptari decet«) i drugih,[17] ali je u Držićevo doba svakome bila dobro znana iz Machiavellijevih spisa. Za njom u istom kontekstu, nakon već navedenih (pod br. 13 i 14) dolazi niz poslovičkih ilustracija o tome što sve čovjeku ne koristi da bi se smatrao »nazbilj« ako ga ne rese svojstva prave »vrline«:

23. *Nije ga imat dinâr, er vidim mnoge s dinarmi potištene*

(i ta je misao stara i vrlo proširena, pa su je izricali npr. Horacije: »Crescentem sequitur cura pecuniam«,[18] i drugi.

24. *nije ga bit doktur, er vidim mnoge te brigate fantastike*

25. *nije ga bit junak s mačem u ruci, er su ti većekrat ali ubijeni ali ih su pune tamnice*

26. *nije ga bit poeta ni komedije umjet činit, er tizijem svak ore...*

27. *nije ga bit mužik, er tizijeh druzi čine pjet kad veću volju plakat imaju.*

A značajke prave vrline odmah se nakon tog negativnog niza ističu načelom koje se vraća dosljedno primjenjivanoj antitezi u vezi s vremenom (392):

28. *Trijeba je bit pacijent i ugodit zlu bremenu, da se pak dobro brijeme uživa.*

U tom i u drugim navedenim primjerima podrazumijeva se i obračun sa »srećom« odnosno »fortunom«, kojoj je sad u renesansi srednjovjekovna »providnost« ustupila svoju negdašnju ulogu kao arbitru u svim sferama ljudske egzistencije, kao neuhvatljivoj sili koja pomaže hrabre i »vrle« (prema načelu »Fortes fortuna adiuvat«).[19] Nije slučajno što i o »sreći« prvu misao kazuje Pomet, uzor »čovjeka nazbilj« i glavni tumač piščeve filozofije:

29. *Kad ti srjeća sama u kuću dohodi, primi ju i drži ju; er ako ju odgnâ, kad ju ustjebudeš, neće ti moć bit.*

---

[15] *Isto*, str. 89, 118, 119.
[16] C. Pasqualigo, *Raccolta di proverbi veneti*, Venezia 1878², str. 269.
[17] Arthaber, br. 1337.
[18] *Ode*, III. 16. 17, v. Arthaber, br. 1159.
[19] Usp. Z. Doroghy, *Blago latinskog jezika*, Zagreb 1966.

I po smislu i po onome »drži ju« reklo bi se da je predložak dao Tit Livije: »Sua cuique fortuna in manu est« (tj. »Svatko svoju sreću ima u ruci«).[20] Pometov savjet vrijedi samo onome tko je »pacijent« (tj. strpljiv), kako se kaže u prethodnom primjeru, a sažeto se ponavlja i u ovima (478):

30. *Pacijencijom se sve dobiva*

31. *umjetelan čovjek svemu vrha dohodi.*

U prvom se zrcali latinska poslovica »Patientia vincit omnia«, a ima i drugih sličnih izreka u antici (npr. u Seneke) koje su se trajno održale.[21] U drugom je opet riječ o čovjeku koji je strpljiv, prilagodljiv, izdržljiv u nevolji, na kojega se mogu primijeniti poslovice (440):

32. *U fortuni se dobar mrnar poznava,*[22]

koju će u duljem monologu četvrtog čina (485) Pomet neznatno drugačije ponoviti: »dobar se mrnar u fortunu poznava« (u mletačkom glasi: »El bon mariner se conosse in burasca«);[23]

33. *na provu od ognja fineca se od zlata poznava,*

koja se čita i u Seneke: »Ignis aurum probat«;[24] i napokon (443) još jedna Držićeva varijanta iste misli o »akomodavanju«:

34. *Svak u dobru umije papat, ma nu mi se u zlu umjej akomodat.*

Budući da je to inače tvrdnja Popive, koji je Pometov antagonist, dakle »čovjek nahvao«, kao i gospodar mu, uz nju, i uz neke druge već citirane, i uz nove koje ću tek navesti, valja istaknuti da nisu ništa manje uvjerljiva ilustracija Držićevih nazora zato što ih izgovaraju junaci »nahvao« kao što su Popiva, Maro, Dundo Maroje ili Skup. Dapače, one u njihovoj interpretaciji imaju posebnu komičnu konotaciju, koja se može najbolje objasniti citatom jedne sentencije iz *Biblije* (važnog izvora Držićevih proverbijalnih izreka) koju Držić doduše nigdje nije naveo, ali je i njezinu pouku jamačno dobro poznavao: »Mudra izreka ne vrijedi u ustima luda čovjeka, jer je ne kazuje u pravo vrijeme«.[25] Takvi ljudi nemaju »vrline« Pometa, koji ostaje »vjertuoz« i u trenucima kad ga privremeno iznevjeri »fortuna«. On nju međutim poznaje, pa kaže (485):

35. *Fortunu pišu ženom*

aludirajući na definiciju u XXV. poglavlju Machiavellijeva *Vladara,* a to čini u obliku sentencije baš zato što su i djelo i definicija bili općenito poznati svakom obrazovanom gledaocu. Pomet međutim i u nevolji znade kako »čovjek nazbilj« iz nje može izaći, pa u istom kontekstu veli:

36. *tko nije provao zlo, ne zna što je dobro*

(samo je na prvi pogled slična mletačka poslovica »No sa cossa sia mal chi no lo prova«);[26]

37. *Za octikom slađa će bit mavasijica,*

---

[20] *Ab urbe condita,* XXX, 30, 17; v. Vilhar (cit. u bilj. 13), 3077.

[21] Arthaber, 1019, 1020.

[22] Zabilježio N. Bonifačić Rožin, *Narodne drame, poslovice i zagonetke* (Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 27), Zagreb 1963, br. 409.

[23] Pasqualigo, 176.

[24] *De providentia,* V. 9; Arthaber, 949.

[25] Sirah, XX, 20; usp. *Biblija,* gl. ur. J. Kaštelan i B. Duda, Zagreb 1969², str. 681.

[26] Pasqualigo, 145.

gdje se varira misao poznata u sentencijama (poput Katulove maksime »Dulcia non novit qui non gustavit amara«)[27] posvuda i oduvijek.

Ostajući i dalje u okviru Držićeve filozofije, kojoj se funkcionalno prilagodila mudrost narodnih poslovica, sentencija i drugih izreka, pri čemu, kao što sam u početku napomenuo, one ne gube autonomnu vrijednost, iako su kadšto neprimjetno modificirane prema potrebi konteksta, potrebno je ovdje navesti još neke koje se odnose na sud o ljudima, na već pokazani antagonizam među njima i na njegove razloge. Tema istine zarana je pjesnika zaokupila, pa se već na početku književne djelatnosti zatekao u polemici s »triš mudrima« a »šeskrat ludim« kritičarima. Zato se u poslanici Sabu Nikulinovu na trijumf istine dva puta poziva (201):

38. *istine ma je ćud: što ju već sakrivaš,*
odkud ne mniš, otud kaže se većma dvaš,

i u zaključnom dvostihu:

39. *Istina suncem sja ...*

Istom temom, istim povodom nadahnut je i završni dvostih *Tirene,* koji cijelom djelu priključuje za pjesnika tako karakterističnu sentencionalnu intonaciju kao završni akord (290):

40. *nenavis ne more učinit nemila*
da ruža od gore nî rumena i bila.

Kako se, prema tome, ni temom istine nismo udaljili od opreke »ljudi nazbilj« i »ljudi nahvao«, ovdje se može navesti Bokčilova izreka upućena jednome od potonjih, Dundu Maroju (352):

41. *ubodoše ga, — rekoše mu istinu.*

Tragom antagonizma »ljudi nazbilj« i »ljudi nahvao« vode još neke misli, za koje nije uvijek lako reći jesu li poslovice, sentencije ili neposredan proizvod piščeva proverbijalno sročenog mišljenja:

42. *Ni prsti niesu svi jednaci od ruke.*

Ta Radatova poslovica u *Tireni* (stih 887), poznata u raznim jezicima (npr. u mletačkom dijalektu: »Gnanca i dei de la man no xe tuti compagni«)[28] podsjeća na izrazitu filozofsku razradbu u Dživovu znamenitom monologu u Skupu, koji počinje sentencionalno (596):

43. *... čudan ti je animao čovjek ... i razlike ti su naravi u njemu*

i nastavlja se nizom izvanredno značajnih misli, bez kojih bi znanje o Držićevim pogledima ostalo bitno okrnjeno, ali koje je ovdje teško izdvajati kao sentencije, budući da su sintaktičko-stilskom strukturiranošću posve prilagođene funkciji monologa, iako su u njemu baš kao sentencije prepoznatljive. Tema je inače razradba koncepata o »ljudima nazbilj« i »ljudima nahvao«, a kako će se pojedine misli i pojmovi javljati u primjerima koje ćemo navoditi, kao što su se javljale i dosad, podsjećam samo na neke indikativne izraze koji im daju smisao: »naravi tihe«, »razlog«, »pravi ljudi«, »naravi tvrde«, »oholas«, »barbarija«, »razum«, »ljudi indiskreti«.

Na kategoriju ljudi koje Dživo osuđuje odnosi se i ovaj niz sentencija, od kojih prva, iako u ustima mladog plemića Dživa u monologu trećeg čina

[27] Usp. Vilhar, *o. c.*
[28] Arthaber, 417.

Dunda Maroja (431), nesumnjivo cilja na iste ohole senatore koje je Držić osudio najprije u netom spomenutom monologu Dživova imenjaka u *Skupu:*

44. *tko se vele scijeni, a ne umije, operavši čini veću štetu neg koris.*

Istu vrijednost osude upravljača ima i Pometova tvrdnja:

45. *na dobročestu mjestu ne umije zločes sjedit,*

a ne može se isključiti da isto vrijedi za odlomak iz *Džuha Krpete* (533), pogotovu kad se zna da na istoj stranici ima još jedna slična poslovica koju ću poslije navesti a odnosi se na usporedbu čovjeka i svinje (v. br. 156):

46. *za prasce nije dragi kami, ni za osle.*

Tu poslovicu, živu do danas (»Biser ne valja pred svinje bacati«), Držić je mogao poznavati i iz Biblije: »Ne bacajte svoga biserja pred svinje«.[29] Evo međutim na istoj stranici još jedne aluzivne sentencije:

47. *Ino se hoće neg odjeća u našem životu,*

koja se može lakše protumačiti kad se usporedi s Tripčetinom antitezom u monologu trećeg čina Dunda Maroja: »prasac u gnusnoći — armilin u čistoći« (447) i, malo dalje, također iz Evanđelja po Mateju,[30] citat: »Omo coperto di lupo cerviero . . .« itd., a odnosi se opet na dubrovačke vlastodršce odjevene u krzno od risovine. Aluzija se tiče također i onih o kojima Pomet u svom monologu istog čina kaže: »A njeki su koji kopajući, bastahujući dobudu svitan kaban; iz gunja se svuku u svitu, pak steku perpera dosta; i na dukate se oslade, i dukata steku; i dukati pak obuku se u rize ter šetaju: 'Ovo sam!' i 'ja sam' i para mu da je i on«.

I cio smisao Držićevih djela i neposredni konteksti pomažu da se precizira značenje pojedinog proverbijalno intoniranog izričaja ili stiha, npr., opet u poslanici Sabu Nikulinovu:

48. *ma koji vuhuju, dičiv se tuđime, dugo se ne čtuju, — odkriva sve vrime!*

gdje su oni što lisiče isti koji su u tom kontekstu već spomenuti (v. br. 38 i 39). Blizu je tom smislu i prva predobro poznata poslovica u *Tireni* (219):

49. *Promieni vuk dlaku, ali ćud nikada.*

Već je rečeno da mudra izreka ne vrijedi u ustima luda čovjeka, pa evo još primjera u kojima »čovjek nahvao«, ovaj put mladi Maro, odaje da nije obdaren »vrlinom« u smislu suvremene ocjene »pravog čovjeka« (407):

50. *To toliko se dobiva na svijetu, koliko se čovjek dobru bremenu dava.*

51. *Dobro živi i zlo živi, mre se.*

52. *nakon nas makar ni sparožina ne ostani.*

Sve su te poslovice bile jamačno dobro poznate pa su kao i mnoge druge imale neposredan učinak, a osobito zadnja, koja je u Dubrovniku glasila: »Nakon mene ni sparožine« ili »Nakon osla ni sparožine«.[31]

I Marov će otac, čije riječi također treba doživjeti u kontekstu (496), i sebe i sina okarakterizirati slikovitom poslovicom:

53. *Među lisicom i hrtom nije ugođaja.*

---

[29] Matej, VII, 6.
[30] VII, 16—20.
[31] Daničić, 69.

Pobjednički Pomet će bijeg mladog Mara, kojemu je otac vratio milo za drago pozvavši žbire, dočarati poslovičkom usporedbom tvrdeći kako sinjor Marin izmače (497):

54. *kao uškopljen vuk,*

a obojicu je još jednom predočio slikama zvijeri, kakve se i priliče »zvjerskoj« (»feritas«) naravi »ljudi nahvao«, za razliku od »tihih« i »razumnih« (»humanitas«) »ljudi nazbilj«, o kojima je još prolog Dugog nosa govorio:

55. *vuk lisicu privari* (496).

Budući da su u *Dundu Maroju* otac i sin glavni predstavnici »ljudi nahvao« i da uvelike simboliziraju takvu kategoriju ljudi na filozofskom, a izdanke dubrovačkih vlastodržaca na društveno-političkom planu, čio onaj namjerice zapetljan monolog Tripčeta u trećem činu (447) razrješava se ako se vodi računa o tome da se aluzije odnose, s jedne strane, na starog Maroja, s kojim Tripče bijaše došao u vezu, i na njegova sina a, s druge strane, na sve ono netom spomenuto što oni simboliziraju i što Držić takvim postupkom oštro osuđuje. Niz poslovica u tom monologu ima upravo tu funkciju, a ni njih nije uvijek lako odvojiti kao autonomne oblike, jer su, poput Dživovih u *Skupu*, samo na manje jasan način, podvrgnute monološkoj strukturi. Ipak, lako je odmah od početka razabrati nekoliko poznatih narodnih poslovica, koje Tripče najavljuje uvodnom ocjenom »ljudi nahvao«:

56. *Reče se: tko je bjestija, bjestija će i umrijet,*

koja sad omogućuje da doznamo na kakve je ljude Držić ciljao iznoseći istu misao koju smo naveli pod br. 10. Na koga je mislio pokazuje već prva poslovica koja slijedi:

57. *sve što se od mačke rodi, sve miše lovi,*

zabilježena među dubrovačkim poslovicama: »Što mačka koti, miše lovi«, »Što mačka koti, sve miše lovi«, »Što mačka rodi, sve miše lovi«,[32] a odgovara i mletačkoj »Chi de gata nasse sorzi pia«.[33]

Jednako značenje imaju iduće poslovice koje Tripče niže služeći se sve karakterističnijim slikama životinja (inače lisica, vuk, lav, hrt, zmija, osao, hobotnica, uš i mnoge druge zvijeri, životinje, ptice, ribe tvore malu posebno zanimljivu zoologiju Držićevih djela):

58. *sve što lisica leže, sve liha*

59. *što hrtica koti, sve zeca tjera*

60. *zmije što rađaju, sve to prokleto sjeme jâdom meće.*

Sve četiri netom navedene poslovice jasno aludiraju na oca i sina, Maroja i Mara, ali i na njihova svojstva »ljudi nahvao« koji lisiče jedan s drugim, koji se progone, koji su puni otrova. Da bi bilo jasnije Tripče odmah dodaje kako »ljudi partičipaju ... od ovizijeh bjestija«, pa nastavlja novom serijom s antitezama aludirajući na opreku »ljudi nazbilj« i »ljudi nahvao« i na prijetvornost potonjih. Zato ćemo primjere i navesti u takvu obliku antiteze:

61. *Lav ima srce i zec a r c o n t r a d i o*

62. *pas vjeran — lisica liha*

63. *prasac u gnusnoći — armilin u čistoći*

---

[32] Daničić, 122.
[33] Pasqualigo, 138.

64. *vuk grabi — ovčica s mirom stoji*

65. *osao trom — konj brz*

66. *ljudi njeki od rampine, — njeki daju*

67. *njeki osli — njeki la gentilezza di questo mondo.*

Ovaj izvanredno zanimljiv lik, koji »para meštar od skule«, koji sam u istom kontekstu punom igre dvosmislenosti za sebe kaže kako je školovan, i još značajnije dodaje kako sve to što veli ne govori slučajno, mudrac koji među Dubrovčanima u komediji vjerojatno zbog svoje oštre kritičke uloge nije slučajno Kotoranin i neki čudan tip prekomorskog našijenca specifična iskustva i obrazovanja, ovdje je na posve izvoran način poput skupljača poslovica odabrao njihovo nizanje kao osebujan način da aludira na opasnu vlast škrtih, oholih, okrutnih nakaza i luđaka, o kojima će njegov autor u političkim pismima otvoreno progovoriti ne krijući se više iza tobože nejasnih ali vrlo jetkih proverbijalnih fraza, u nastavku uostalom sve razumljivijih:

68. *njeki crnilom meću kao i hobotnica, a njeki čisti u jeziku, čisti u misleh.*

U tom su primjeru, koji govori o onima što pravu narav zamućuju kao hobotnica kad izbaci oko sebe crnilo i o »pravim ljudima« što srce nose pred očima da svatko vidi njihove dobre misli, dvije dubrovačke poslovice: »Metat crnilom kako hobotnica« i »Što u srcu, toj i na jeziku«.[34]

69. *njeki . . . šaren kako i zmija, vlači se tiho kako i zmija*

70. *čovjek je u formu, zmija je u pratiku*

71. *grij zmiju, da te uije.*

Nakon te poslovice koja je u Dubrovniku glasila »Ogri' zmiju, da te uije« i »Ogrijo je zmiju, da ga upekne«,[35] i koja je poznata u latinskom primjeru »Colubrum in sinu fovere«, te u Petronija i u Fedrovim i Ezopovim basnama,[36] Držić u sličnu ritmu, dakle u proverbijalnoj intonaciji, dodaje misao koju također moramo registrirati kao sentenciju:

72. *pratika' š njim, da te otruje,*

na kojoj sam se već zaustavio u opaskama uz sentenciju navedenu pod 2. Također sam se u napomeni uz primjer pod br. 47. osvrnuo i na biblijski citat kojim Tripče odmah nastavlja:

73. *Omo coperto di lupo cerviero, intrinsecus autem sunt lupi rapaces; a fructibus eorum cognoscuntur*

koji u prijevodu znači: »Čovjek prerušen kao ris, a unutra su pak grabežljivi vukovi, po rodovima se svojim poznaju«.[37] Iako je vjerojatno najvećem dijelu publike izmaknuo pravi smisao, upućeni su tu mogli osjetiti najizravniji žalac protiv dubrovačkih senatora. Tripče je dosljedan u izboru aluzija s pomoću životinjskih slika koje je sad pridodao prethodnima u ostalim svojim poslovicama. Nakon toga se kao i na početku opet vraća poslovicama koje kanda

---

[34] Daničić, 60, 125.

[35] Daničić, 90.

[36] Arthaber, 1271; C. Lapucci, *»Per modo di dire«. Dizionario dei modi di dire della lingua italiana*, Firenze 1969. str. 310.

[37] Matej, VII, 16—20; točan tekst v. u cit. izd. *Biblije*, str. 942, 960. Inače je objašnjenje prvi dao L. Košuta, *Il mondo vero e il mondo a rovescio in »Dundo Maroje« di Marino Darsa (Marin Držić)*, »Ricerche slavistiche«, XII, Firenze 1961.

ponovno upozoravaju da su uzroci »ljudi nahvao« na koje je ciljao, otac i sin, Maroje i Maro:

74. *Sve što se od pelicara rodi, šije peli*

75. *sve što se od mlinara rodi, sve múku krade,*

da bi taj dio monologa zaključio najprije još jednim latinskim citatom iz *Biblije:*

76. *Et concilium fecerunt, ut dolo tenerent*

(»I dogovoriše se da ga na prijevaru uhite«),[38] koji evokacijom glavara što su na vijećanju zaključili da Isusa na prijevaru uhite i ubiju dovodi do vrhunca aluziju na »čovjeka nahvao«, pripadnika dubrovačkog Malog vijeća, koji u Vijećnici donosi pogubne odluke mimo pravednog i obespravljenog naroda;[39] a zatim talijanskim:

77. *Intendami, fraello, se poi, chè mi intendo molto ben mi,*

koji parafrazira stih iz Petrarkina *Kanconijera,* iz namjerice nejasne i zato u ono doba poznate kancone frottole,[40] pa je još ironičniji Tripčetin zaključak monologa tim stihom, jer završavajući riječima: »Shvati me, brate, ako možeš, jer ja sebe jako dobro shvaćam« upozorava da se s malo više truda i domišljatosti može razumjeti sve ono što je rekao onako, budući da mu autor nije smio povjeriti riječi koje će poslije napisati u urotničkim pismima.

Kao što se vidi, Tripčetin se monolog sastoji gotovo isključivo od poslovica i sentencija, i zagonetno je »nerazumljiv«, kako se bar čini, u neposrednom trenutku, zato što se »mali oblici« kao gradivo njegova stilskog tkiva ne povezuju neposredno s radnjom preko uobičajene izravne dramaturške funkcije kakvom se dramske situacije inače pretaču u dramsku akciju, nego im je potreban širi kontekst komedije, njezin glavni idejni obzor, naznačen u prologu Dugog nosa, izvodljiv iz distinkcije »pravog« i »preokrenutog« svijeta komedije, iz njezina dvosmislenog i aluzivnoga govora. Kad se u tom kontekstu razmotre, onako poredani, poslovički oblici postaju znakovima složene funkcije. Iako zadržava formalnu autonomnost, sažetost i druge značajke oblika, svojom konkretnom aktualizacijom u kontekstu njihov označitelj »suzuje« polje označenog, ili, bolje reći, ne gubeći »općenito prihvaćeni« sadržaj (*»communi hominum opinione generaliter comprobatus«,* prema staroj definiciji) baš svojom pouzdanošću karakterističnom za iskušanu mudrost još bolje ističe neposredni idejni smisao konteksta u kojemu se zatekao. A riječ je, vidjeli smo, o ciljanju na »ljude nahvao«, od oca i sina u radnji komedije do onih koji se iz sfere vlasti u njima projiciraju.

Pošto Petrunjela primjedbom *a parte* upadne kako on »govori da se sam razumije« (a pisac kanda i tako ublažava opasnu oštrinu aluzija), Tripče u nastavku (»per tornar gdje bjeh«, tj. da nastavim gdje sam prekinuo) novom sentencijom daje humanističku filozofsku sintezu prethodnog razmatranja:

78. *jedni se ljudi nahode zli bjestije, druzi se nahode dobri anđeli et troni.*

koju je Držić izveo iz jedne od temeljnih postavki humanističkog mišljenja: razlikujući ljude nečovječne naravi koji su još u stanju nerazumnog divljaštva, »bjestije«, kako ih naziva i u uvodnoj poslovici monologa, dakle kojih

[38] Matej, XXVI, 4.

[39] Košuta, *o. c.,* str. 112.

[40] CV, 17; usp. F. Petrarca, *Kanconijer,* priredio F. Čale, Zagreb 1974, str. 282 i d.

svojstva odgovaraju pojmu »feritas«, od ljudi koji su »razumom« odnosno »vrlinom« dosegnuli svojstvo čovječnosti (»humanitas«) i dostojanstvo koje ih uzdiže do božanske naravi (»divinitas«), pisac je otkrio izvore svojih shvaćanja i korelativnost pojmova »zli bjestije« i »dobni anđeli« s pojmovima »ljudi nahvao« i »ljudi nazbilj«. Podjednako jasno istu misao sadržava rečenica sačuvana među fragmentima *Džuha Krpete* (536):

79. *Tihoća je stvar rajska, a tvrdoćstvo stvar od zvijeri.*

Tripče, da se na njega vratimo, daje još jednu biblijsku potkrepu svojim mislima:

80. *Cum santus santus eris*

(trebalo bi »cum sancto . . .«) u prijevodu iz Biblije: »s prijateljem si prijatelj«,[41] dakle novom vrlo djelotvornom aluzijom, kako ishodi iz konteksta otkud je citat uzeo: »poštenu poštenjem uzvraćaš. / S čovjekom čistim ti si čist, / a lukavca izigravaš, / jer narodu poniženu spasenje donosiš, / a ponižavaš oči ohole«.[42] Ne umijem zasad, međutim, utvrditi podrijetlo sentencije koja slijedi:

81. *Chi nasce matto, anniegati, — tuo danno*

(»Tko se rodi lud, utopit će te, — tvoja šteta«), ali je jasna ne samo držićevska antiteza »santus« (»prijatelj«) iz prethodne sentencije i »matto« (»lud«) iz ove (a sve riječi koje stavljam među navodnike pripadaju terminologiji Držićeva filozofskog mišljenja), nego i, uopće, još jedna antiteza — »ludost« suprotstavljena »mudrosti« — također korelativna temeljnoj formuli »nahvao« — »nazbilj«, koju ćemo poslije ilustrirati nizom novih sentencija. Prije nego što se iz dosad opisanog, poslovicama i sentencijama izraženog, zatvorenog svijeta aluzija moralne, društvene, političke i filozofske naravi prenese u izravan tijek zbivanja završnom rečenicom: »ja maloprije bez objeda ne ostah za njeku bjestiju« koja se odnosi na Tripčetino negativno iskustvo s »čovjekom nahvao« Dundom Marojem i završava već objašnjenom riječju »bjestija« kakvom je monolog i počeo — Tripče zaključuje još jednom poslovicom, koja je antiteza prethodnoj:

82. *S dobrijem opći, ako ć dobro imat.*

Istoj vrsti kao i primjeri navedeni pod brojevima 78. i 79. pripada i ova iz prologa *Skupa* (539):

83. *pitomi s divjijemi ne imaju što činit,*

jer su i u njoj u opreci »anđeli« i »bjestije«, »dobre ćudi« i »zle ćudi«, onaj koji »druga svoga kakono zvir kosi« i onaj što drugoga »bracki podnosi«, »nazbilj« i »nahvao«, »čovjek« i »zmija«, »mudri« i »ludi«, »prijatelji« i »neprijatelji«.

Ne udaljujući se iz kruga mišljenja koje objašnjava dosad iznesene primjere, novi niz odnosit će se na pojmove razuma, znanja, ludosti, mudrosti i srodnih, koji determiniraju već ilustrirana svojstva čovjekova u Držićevoj varijanti humanističke interpretacije (»feritas« odnosno »humanitas«), pogotovo što se tiče međuovisnosti »vrline« i »sreće« (»virtus«, »fortuna«), o kojoj smo već govorili. Navedene se teme u proverbijalnom obliku javljaju u raznim kontekstima, počevši od poslanice Sabu Nikulinovu (201):

84. *razumnu sva je slas blaženstva od svita*
meu ljudmi častan glas . . .

[41] Psalmi, 18 (17). 26, usp. cit. izd., str. 481.
[42] Psalmi., *isto*, 27—28.

85. *Razuma plata je, ka ne mre nikadar,*
vridna čas, nam ka je od Boga ljepši dar

i od Prologa drugog *Tirene* (206), u dvostihu koji se nalazi između dvaju drugih već citiranih pod brojevima 1. i 2, što je osobito značajno:

86. *a razum svakoja uživa i vlada,*
bež njega nî goja ni sreće nikada.

Međutim, »pravi čovjek«, ili, kako sam jednostavno kaže, »čovjek«, »razumom« obdaren »vjertuoz«, koji, baš zato što je »virtuosus«, svladava »fortunu«, jest dakako Pomet, kao što smo vidjeli na primjeru njegovih sentencija u uvodnom monologu drugog čina *Dunda Maroja*. U monologu trećeg čina on »mudrost« »pravog čovjeka« u konfrontaciji s »fortunom« najprije ističe latinskom makaronskom sentencijom (460):

87. *cum sapiente fortuna semper conversabuntur*

a zatim je prevodi i proširuje:

88. *s razumnijem srjeća stoji; s ludjaci, s potištenjaci, s injoranti ona ne opći.*

Tu se pravi, razumni čovjek, »čovjek nazbilj«, opet suprotstavlja »čovjeku nahvao«, »luđaku«, i unosi se još jedan bitan elemenat antiteze, a to je ignorancija (»injoranti«), neznajne, pomanjkanje jednog od bitnih preduvjeta očovječenju (»humanitas«) koji posjeduju »ljudi nazbilj« kao što je Pomet koji na jednom mjestu kaže kako je »filozof in literaturis«, ili Tripče, koji ističe da je školovan (»son stato a scola, non parlo miga a caso«). O tome ćemo zabilježiti još dva primjera na drugom mjestu (588, 590):

89. *Injorant čovjek ni sebi žive ni svomu gradu*

90. *Injorancija je vazda od štete.*

Inače se Pometov primjer pod br. 88. temelji na suvremenoj, posebice Machiavellijevoj, spoznaji o odabranom pojedincu koji izlazi na kraj s »fortunom«, za razliku od drugih koji nemaju »vrline«, o čemu usp. primjere 13. i 14. Ali ti »luđaci«, »potištenjaci«, »injoranti« također su isti oni za koje Pomet kaže (428) da su »kanalja«, »neljudi«, »siromasi«, i o kojima je bilo riječi u napomeni uz primjer br. 10, dakle mnoštvo, »svjetina«, kako bi rekao Machiavelli (»il mondo non è se non vulgo«), nezahvalna i nepouzdana, na koju na razne načine i u sentencijama Držić udara. To najbolje objašnjava primjer (420):

91. *Zatoj se je dobro reklo: čovjek valja za sto ljudi, a sto ne valjaju za jednoga,*

koji odgovara mletačkoj poslovici »Un omo val cento, e cento no val un«[43] i još jednom ilustrira koliko je pisac smišljeno u narodnoj mudrosti nalazio izvanredno prikladne potvrde svojim nazorima. Slično je strukturiran primjer (721):

92. *Ludjak jedan učini eror, a svi ga mudri ne mogu remedijat,*

koji se smislom doduše ne podudara s prethodnim (značenje mu se malo približava poslovici »Unius dementia fit multorum opinio«),[44] ali ga, praveći malu digresiju, ovdje možemo navesti i zato što donosi značajnu opoziciju »ludi« i »mudri«, kojoj ćemo se vratiti. Uz prethodnu poslovicu, međutim, kao ilustraciju opazaka kojima smo je uveli spominjući neke kvalifikacije »ljudi nahvao«

[43] Pasqualigo, 283.
[44] Arthaber, 1031.

prema uzoru koji je Držić mogao naći u Machievellijevu *Vladaru*, treba citirati dva vrlo poučna primjera (486, 551):

93. *njeki ki u dobru prijatelja ljube, u zlu ne čine ga se vidjet*

94. *Prijatelji od današnje dobi, dokle im se menèstrâ, dotle te ljube; kad nije veće što menestrat, i ne znaju te.*

Iako ih je zacijelo moglo nadahnuti bogato piščevo (ali i svagdašnje) iskustvo, te se misli potpuno uklapaju u sustav Držićeve ideologije, koju i potkrepljuju tako djelotvorno jer su drevne i proširene, pa ih na više mjesta spominje *Biblija*, npr. »Gdjekoji je opet prijatelj za stolom, ali ga nema u času nevolje«, »Dok si sretan, on će ti biti kao ti sam sebi: s ukućanima tvojim povjerljiv će biti; a stigne li te zlo, okrenut će se protiv tebe, i bježat će od tvog pogleda«;[45] jednake su misli i na nekim drugim mjestima[46] a također i u Ovidija: »Donec eris sospes, multos numerabis amicos, / Tempora si fuerint nubila, solus eris«.[47]

Donekle je srodna jedna Pometova poslovica koja se može ovdje navesti, jer u svakom slučaju govori o »ljudima nahvao«, a upućena je Popivi:

95. *I pijavica ljubi krv čovječju, ali mu dušu vadi.*

Kad smo već na temi »prijatelja« i »neprijatelja« i antagonističkog odnosa »ljudi nazbilj« i »ljudi nahvao«, moramo spomenuti sentenciju koju je zacijelo sam Držić sročio u skladu sa svojim idejama a na temelju neposredna iskustva sa zlobnim kritičarima. O tome u povijesti svoje tiskane knjige *Pjesni* naslovljenoj »Svojim prijateljem« kaže (178, ovdje sam početak prilagodio):

96. *er se prije ima stavit naprijed pogođaj od prijateljâ neg pomrnjenje od neprijateljâ.*

Već smo najavili, i jednim primjerom (92) dodirnuli, da poslovice i sentencije obuhvaćaju važnu temu odnosa »ludost« — »mudrost«. Treba odmah napomenuti da se i ona smišljeno i funkcionalno uklapa u Držićev svjetonazor kao bitna komponenta i da potječe iz istog načina mišljenja temeljenog na humanističkoj kulturi kao i druge dosad iznesene teme, od kojih se ova ne udaljuje. Neka to pokaže prvi primjer (str. 565), koji je lako dovesti u vezu s Pometovom citiranom tvrdnjom (88) o tome kako samo s »razumnima« stoji »sreća«:

97. *za ludos većekrat izgube srjeću.*

Izravno se, pak, na citirani primjer iz posvete »Svojim prijateljem« odnosi izreka kojom se osuđuju »neprijatelji« (179):

98. *er su triš mudri, kažu se šeskrat ludi.*

Najviše poslovičnih izraza tog sadržaja nalazi se u prizoru Staniše i Vukosave u *Grižuli* (644—645):

99. *Ludos vlada ... današnji dan, mudros je pogrđena*

100. *gdi nije staraca razumnijeh, teško domu, teško selu, teško gradu*

(u tom primjeru opozicija »mudrost« — »ludost« podrazumijeva se, a jasna je aluzija na vlastodršce)

101. *Mudros uzdrži svijet u dobru, a ludos u zlu*

102. *ludos rasiplje i raščinja, mudros uzmnaža i uzdrži*

103. *gdje su glave bez razuma, tu čeljad ne more neg luda bit.*

---

[45] Sirah, VI, 10—11, usp. o. c., str. 470.
[46] npr. XII, 8, 9 ili XXXVII, 4—6.
[47] *Tristium libri*, I, 9, 5; v. Doroghy, 98, Vilhar, 783.

Budući da su u istom kontekstu, sličan smisao imaju ove izreke:

104. *gdje nije naredbe, tu je smeća*

105. *gdi se ... ne moli Bog, tu nije milosti Božije.*

Zaključujući tu temu, preostaje nam podsjetiti da se njezino tumačenje u svjetlu Držićevih filozofskih i političkih shvaćanja, kao i tumačenje mnogih drugih pojedinosti i piščeve poetike uopće, temelji na spisima u kojima je, objašnjavajući uvelike smisao komedija, govor ovih potonjih pun ambigviteta ustupio mjesto eksplicitnom govoru: riječ je dakako o urotničkim pismima, u kojima, konkretno, za dubrovačke senatore u vladi Držić kaže da su »ludi a sebe smatraju mudrima« (»pazzi et si tengon savi«).

Stotinjak dosad nabrojenih i sažeto komentiranih poslovica, sentencija i srodnih izreka takve su vrste da neposrednije od ostalih koje ćemo popisati pomažu rekonstruiranje Držićeva pogleda na svijet. Od te se skupine međutim ne mogu odvojiti druge teme izražene poslovičkim narodnim blagom i sentencijama iz autoritativnih izvora, budući da mnoge od njih vrlo slikovito odaju koliko je pisac svijet interpretirao na temelju angažiranog, životno uvjerljivog, psihološki autentičnog, prodornog i sveobuhvatnog motrenja raznovrsnih ljudskih naravi, sredina, klasa, uopće društvenog života, svega onoga što ga određuje i što se oku i sudu promatrača i genijalnog komediografa nametalo kao najizrazitije. A to će reći da ih u istinoliki govor svojih dijaloga i monologa nije unosio kao neki dekorativan elemenat, nego kao sam život, kao njegovo realistično i spontano očitovanje u jeziku uvjerljivih junaka. Stoga to književno blago u Držićevu djelu živi na najbolji način, u dvostrukoj vrijednosti, s jedne strane, u svojoj trajno aktualnoj mudrosti koja je od iskona, pa je neposrednost općenito prihvaćene istine i određuje kao samostalnu vrstu a, s druge strane, u funkciji umjetničkog obogaćivanja nove strukture u koju se pretače, u kojoj vjerodostojno kao i u životu egzemplarnost tog blaga biva stvaralački aktualizirana.

Pripadajući istom svijetu, ishodeći iz istih nazora, pridonoseći jedinstvenu stilu, i ostali se dakle primjeri preko raznih tema logično i komplementarno nadovezuju na dosadašnje. Zasebno se mogu, nimalo slučajno, grupirati oni koji obuhvaćaju temu novca, zlata, tezora, zatim bogatih i siromašnih te škrtosti. Nije slučajno ni to što ih dosta ima u *Skupu* i u *Dundu Maroju*, gdje već prolog ironično opominje (350):

106. *od lude djece čuvajte dinarâ,*

što zvuči kao poslovička izreka, iako se ne može sa sigurnošću reći je li to i u Držićevo doba bila. Nekoliko pak poslovica obilježava stil starog Maroja u prvim njegovim rečenicama u prvom prizoru komedije (350, 351):

107. *da iz morske pučine izvadim zlato;*

ta se slika temelji na poslovici koja glasi »Metat dinare u more, a iskat ih svijećom«,[48] a možda je i samostalna;

108. *da iz jame beza dna izmem imanje;*

tu se oslanja na poslovice »Jama bez dna«, »Jama je u njem beza dna«.[49] Slični su dvama zadnjim primjerima ovi talijanski: »Essere un mare senza fondo«,

[48] Daničić, 60.
[49] Daničić, 37.

»Essere un pozzo senza fondo«, u istom značenju koje im daje Maroje. A tu se može dodati slična poredba Petrunjelina (446):

109. *koliko da ... ima ... puč dukata, ter da ih romijenčom crjeplje.*

(Napominjem usput da riječ »puč« ne dolazi od gore citirane talijanske riječi »pozzo«, nego od latinske »puteus«.)

Dundo Maroje na istom mjestu spominje još jednu poslovicu istog smisla:

110. *vuku dat u pohranu meso*

koja je inače zabilježena u obliku »Vuku je dao kozliće pastit«,[50] a u raznim drugim oblicima posvuda još od antike, primjerice u Terencija (»Ovem lupo commisisti«), Cicerona, Plauta, Vergilija, pa poslije u basnama itd.[51]

Poslovicom se može smatrati i Bokčilova reakcija na kukanje starog škrtog trgovca (352):

111. *dukati ti rđave u skrinji*

sudeći po tome što se i u *Džuhu Krpeti* kaže (530) kako »mnozim zlato rđavi u skrinjah«; a vjerojatno i ove Bokčilove riječi (552):

112. *Za česa su dukati neg da se pije i ije i trunpa?*

Za društvene odnose u Držićevoj sredini i za kriterije vrednovanja moralnih svojstava i ugleda, posebno je zanimljiva proverbijalno oblikovana Tripčetina ironična izjava (355):

113. *Uzmi mi dukate, uzmi mi čast i život.*

Tripčeta smo već upoznali kao čovjeka koji se puno služi poslovicama, pa su za njegov govor karakteristične i ove formulacije životnog iskustva (359):

114. *ne djeci u ruke dinare!*

115. *Dinar u mladu djetetu bijesni kao zli duh u inspiritanu čovjeku.*

Sliku vremena sugeriraju i trajno su aktualna i ova dva primjera, od kojih je prvi jamačno izreka temeljena na uobičajenoj antitezi, a druga je poredba, koja i danas živi u Dubrovniku pa i u drugim primorskim krajevima (372, 374):

116. *Daleko siromaha od velicijeh ljudi!*

117. *ima dukata kao sovrne.*

Na razne se načine evocira uloga novca, način akumulacije, zakonitosti stjecanja, o kojima bi stručnjak mogao izraditi malu studiju na temelju Držićevih komedija, pa nije čudo što i to područje postaje sadržajem poslovičnih oblika (398, 457, 473):

118. *veći dinar manjega pokriva*

119. *stavi malo na udicu, da uhitiš vele*

120. *stavila na udicu nariklu za izet smuduta.*

Dva zadnja primjera slična su, samo što je drugi ironičan, jer »narikla« je bezvrijedan pužić a »smudut« vrijedna riba. Uz njih se mogu naći i ova dva (570, 591):

121. *Gdi je munita, ončas se pratež nađe*

122. *bez dinara ne more se molitva rijet,*

---

[50] Daničić, 151.

[51] Arthaber, 720; Lapucci, 172; Vilhar, 1578.

od kojih je drugi poznat u raznim jezicima, primjerice u talijanskom: »Senza denari non si hanno i paternoster«, engleskom: »No penny, no paternoster«.[52]

Niz sentencija i poslovica povjerio je pisac junaku od kojega bi se najmanje očekivalo da moralizira na tu temu, starom škrtom Skupu u istoimenoj komediji, ali baš je zato veći komični učinak i jači dojam istine koju njegovi primjeri poručuju (549):

123. *Ne imat zlato — zlo! Imat ga na ovi način — zlo i gore!*

124. *pri zlatu se gubi dobrota*

125. *zlato šteti ljudi*

126. *komodita lupeža čini, a zlato je kalamita.*

U ovom su primjeru dvije poslovice spojene u jednu, što potvrđuju i njihova semantička međuovisnost i simetričnost postignuta položajem prve i završne riječi i njihovim rimovanjem. Prvi je primjer zastupljen u raznim jezicima, a ima ga u Menandra, u zbirci sentencija Publilija iz Sirije (»Hominem etiam frugi flectit occasio saepe«), u mletačkoj verziji (»L'ocasion fa l'omo ladro«) itd.[53]

127. *Amor nije amor, zlato je amor.*

Tu se Držić vjerojatno nadahnuo Ovidijem: »Aurea sunt vere nunc saecula: plurimos auro / Venit honos, auro conciliatur amor«.[54]

128. *zlato stare — mlade, lijepe — grube, svete — griješne, svjetovne — crkovne pridobiva.*

Iako ne znam u kojem se smislu pojam »zlatnog magarca« u idućem primjeru može dovesti u vezu s klasičnim Apulejevim ili možda s Machiavellijevim istoimenim djelom, posve je jasna ironična aluzija na svemoć zlata kojim se sve dobiva i postiže:

129. *Zato se sada zlati osli dokturaju, er su zlatni: vas je u njih razum, pritilo, lijepo, bogato, mudro.*

130. *zlatu se i prvo mjesto dava.*

U skladu s poistovjećenjem ljubavi i zlata (v. br. 127) istoj se temi priključuje i ova poslovica koja inače pripada temi ljubavi i ljubomora:

131. *Tko ljubi, sumnjiv je.*

»Sumnjiv« dakako znači sumnjičav, kakav je obično zaljubljenik, a Skupova poslovica, zabilježena u Dubrovniku u obliku »Tko ljubi, straši se«,[55], proširena je u drugim jezicima, poznata je u Ovidija: »Res est solliciti plena timoris amor«[56] (navodi je i Curtius),[57] te u talijanskoj odnosno mletačkoj verziji »Chi ama, teme«.[58] Zato što su Skupovi, ovdje navodim i ove primjere (550, 582):

132. *Tko čuva učuva.*

133. *Čuva' vas tvoj život, a jedan čas ne učuva', koliko da nijesi nigda čuvao,*

---

[52] Arthaber, 364.
[53] Arthaber, 915; Pasqualigo, 19.
[54] *Ars amatoria*, II, 277—278.
[55] Daničić, 130.
[56] »Strah pun brige ljubavi je očiti znak«, *Heroide*, I. 12; Arthaber, 43.
[57] *O. c.* u bilj. 5, str. 64.
[58] Pasqualigo, 16.

a zbog sličnih razloga, odnosno zbog konteksta u kojima se nalaze, treba i neke druge ovdje citirati, iako kadšto imaju znatno šire moralno značenje (552, 562):

134. *sporo vazda davao i na tebe plakali*

135. *Rđa s zlatom ne stoji*

136. *Jes svega, kad je milos Božija.*

Izravnije su u vezi s temom (550, 551, 583, 534):

137. *dinar dobrotu šteti*

138. *zlatu se svijet klanja*

(tu je prauzor biblijska priča o klanjanju zlatnom teletu)[59]

139. *kroz dinar svak gleda, na dinar svak pozire*

140. *da imam zlata, zlatom bih ju primamio.*

Nasuprot primjerima koji realistično oslikavaju red stvari u suvremenoj zbilji trgovačke republike kao što je ovaj (530):

141. *bogatstvo gospoduje današnji dan sve ostale krjeposti*

ima i onih u kojima se toj činjenici suprotstavljaju ideali humanosti, dobrote, unutrašnjeg čovjekova zadovoljstva (561, 583, 762):

142. *Bogat je tko je dobar*

143. *dobrota u djevojci veće valja neg velika prćija*

144. *ime od dobrote bogatu veće valja, ako razumije, neg bogatstvo*

145. *Kontentaj mi srce, a da' mi manje imanja.*

Ima, međutim, nekoliko primjera iz *Grižule* (628, 657), koji govore o ljudskoj nezasitnosti, pa iako im kontekst pokazuje da im je povod bazazleniji nego u većini netom navedenih primjera, dapače, da se dva od njih odnose na temu ljubavi, ovdje je prikladno mjesto da se spomenu:

146. *išla nad pšeničan kruh iskat*

(usp. poslovice »Nad pšeničnijem nije kruha, / nad rucelom nije žita...« itd., »Ne išta mimo pšenična kruha«,[60] a kaže se inače i »Tražiti kruha svrh pogače«).

147. *Zato se reče: »Što imam ne marim; što ne imam, žudim«*

148. *pritio lonac, ne okusivši, zasića, a mledan, i jedući, glad budi.*

Uz sva tri navedena primjera može se podsjetiti na Senekin: »Eo maiora cupimus, quo maiora venerunt«,[61] a nije neprikladan ni Ovidijev: »Nitimur in vetitum semper cupimsque negata«.[62]

Od želje preko pohlepe do lakomosti nije dalek put, pa ni to nisu mimoišle proverbijalne izreke (551, 583, 584):

149. *svak zja da vraga od tuđega proždre*

150. *Ma je lakomos svijet zaslijepila*

151. *gdi je lakomos od dinara... tu nije dobra ni veselja*

152. *Lakomosti, uzrok si od svijeh zala!*

I ova je izreka podrijetlom iz *Biblije*, kako se vidi iz teksta koji ću u citatu istaknuti: »A oni koji žele da postanu bogataši upadaju u napast, u zamku

[59] Izlazak, XXXII; *o. c.*, str. 69.
[60] Daničić, 67, 73.
[61] *De beneficiis*, II, 27, 3; Doroghy, 105.
[62] *Am.* III, 4; navodi ga i Curtius (*o. c.*, str. 64) u poglavlju o sentencijama.

i u mnoge lude i pogubne želje što strovaljuju ljude u propast i uništenje, *jer je pohlepa za novcem izvor svih zala*«,[63] a ima više latinskih izreka na tu temu.

153. *lakomos je zlo sjeme, koje vele zao plod dava, i kuga je od svijeta*

154. *lakomos uzdrži, a razmet rasiplje*

155. *uš bi odro za avancat kožu od nje* (404).

Taj je primjer dubrovačka poslovica »Odrijet uš za uzet joj kožu«,[64] koja je svakako izvanredno slikovita i komična pa nije čudo što je Držić nije zaboravio.

156. *Reče se: svinja utječe se na puniji želud, koza na bolju travu, vuk na pritlju ovcu, hvrljak na smokvu kuveoku, a čovjek se utječe gdi je veće zlato* (533)

157. *Ovi bogaci, što veće imaju, to su lakomiji* (534)

158. *Što bogatac veće ima zlata, to je veće lakomiji na njemu* (536)

Zajedno idu primjeri koji se dotiču bogatstva, siromaštva i osobito njihova suprotstavljanja, i to najviše u *Skupu* (561, 562, 565, 586):

159. *Ubog bogatu malo valja*

160. *dobar je tko je bogat*

161. *Uboštvo je najvilija stvar*

162. *bogat s ubozijem ne avancava ništa*

163. *Kad k ubogu dođe bogat s umiljenijem riječmi, scijeni da ga je došao varat*

164. *Bogat kako hoće, ubog kako može*

165. *Današnji dan tko je bogat, taj je lijep i mlad; tko je ubog, grub je i star* (534)

Preostaje još nekoliko primjera koji govore o novcu, škrtosti, trošenju, najprije u *Dundu Maroju*, gdje kadšto ponovno ilustriraju preko takve teme ujedno i temu što se odnosila na udio promjenljive »fortune« (402):

166. *Raj od ludijeh spenadza brzo se obrće u pakao.*

Često se javlja i ovakva poredba za škrce (405):

167. *on je mizer kako uš,*

pa će i Tripče u *Dundu Maroju* vidjeti »bjestiju mizeru kako uš«, a i Skup za sebe kaže »ubog sam kako uš«.

S temom kurtizana, pak, povezuje se ovaj primjer (410):

168. *Spendza, kurve, vrag i njegov otac,*

a o škrtosti govori ovaj (421):

169. *držao bi me s sobom tri dni i tri noći u postu i u penitenciji,*

dok su slična sadržaja ova dva (417, 429):

170. *Il mangiar ti fu dolce, 'l pagar ti è amaro*

171. *Vrag uzeo i dukate, makar i tko ih kuje, pokli se kažu, kad se pendžaju, toliko slaci, a kad se spendžaju, zmije, lavi, koji nam srce deru i ijedu,*

---

[63] Novi zavjet, Prva poslanica Timoteju, I. 6, 10; o. c. str. 1119—20.
[64] Daničić, 90.

od kojih je prvi na talijanskom zato što ga govori Ostier (usp. mletačku poslovicu »A tor su se gode, a pagar se sospira«).[65]

Evo, napokon, još nekoliko primjera iz *Skupa* (562, 580, 583):

172. *Zlato je milos Božija*

173. *tko se hoće počtit trijeba je tresnut tobocem*

(ima i u *Grižuli:* »Vrgoh se tobocem«, str. 631).

174. *žena od velike prćije hoće i velike spendze.*

Ovdje pripada i izreka (o Dundu Maroju) koja označava škrca (491):

175. *Žùdio je,*

a na istom mjestu, i na nekim drugima (401), kaže se za škrca, tj. onoga koji ne ispušta iz ruku »mjedenice« odnosno pare:

176. *mjedeničar je.*

Kao što se iz dosad citiranih i tumačenih primjera može zaključiti, impozantno velik broj poslovica i sentencija odražava autorovu posve definiranu viziju svijeta i poput nekog mozaika omogućuje da se dobije jasna slika o tome kako se taj svijet tumači s filozofskog stajališta i kakva je njegova zbilja u svjetlosti odnosa koje određuju njegovi materijalni preduvjeti, u svjetlu zlata kojim su mu obasjane sve pore života.

Da se do kraja rekonstruira taj dosljedno jedinstven i na čvrstim pogledima utemeljen mozaik pomaže znatan dio preostalih primjera, koji se također donekle mogu razvrstati prema užoj tematici. Zbog simbolične vrijednosti u Držićevim djelima a u određenoj mjeri i zbog društvenih implikacija, polemičan odnos između mladih i starih, koji se varira u raznim djelima, dobio je potvrdu i u proverbijalnim oblicima koji se mogu predočiti kao zasebna cjelina.

U jednomu od prvih Držićevih djela, *Noveli od Stanca,* koja svoju poetičnost uvelike temelji na antitezi mladost — starost, ovi se stihovi zacijelo oslanjaju na poslovične izreke (297):

177. *Smiešni su oci ovi! Neće im se njekad*
da su i oni bili svi lovci kako i mi sad
ki noćno lovimo kako i jeji

jer se u *Dundu Maroju* o očevima kaže (399, 400):

178. *da se ljudi bez otaca rađaju, dobro bi ti nam mladijem bilo*

179. *Oni reče: »Vrag uzeo oca i tko ima oca!«*

180. *ne spomenuju se er su oni u mlados mahnitiji od nas bili.*

Tu je očita podudarnost s mletačkom poslovicom »I veci se ne ricorda d'esser stati zoveni«,[66] za koju se napominje da se kaže kad starci prestrogo sude mlade.

Iz komične riznice svoje mudrosti više je prigovora na račun mladih u *Tireni* uputio Radat, koji je inače kao lik, već smo opazili, koncipiran tako da izazivlje dojam glavnog čuvara patrijarhalnih nazora iskazanih i proverbijalnim sudovima kao što su ovi (248, 251, 252, 255):

---

[65] Pasqualigo, 97.
[66] Pasqualigo, 158.

181. *Danaska nie stida meu ljudmi nikako,*
razbora ni vida, — žive se opako:
stari se ne čtuju, kako razlog prosi,
ni svjeti njih čuju; tim rika sve nosi!
Mlados je obiesna kakono sit tovar,
za razlog nesviesna, ne mari n'jednu stvar.

182. *Bez bata nî lika djetetu obiesnu,*
slatka rič i vika većma udi nesviesnu.

183. *Tko trudi u mlados i stanom se brine*
razlog je u staros da trudom počine.

184. *Dano je mladicam o gizdah da rade,*
ali nî staricam da se čine mlade.

185. *S brjemenom u mladih pamet mlada vitri,*
a kazat se u starih ima razum hitri.

Radatu se u svom monologu suprotstavlja Miljenko također proverbijalno intoniranim stihovima, kojih ima više, pa ćemo samo neke citirati (257):

186. *Vikaju, er mlados mladosti provodi,*
sad kad ih zla staros u tamni grob vodi;
kako da nijesu nigda mladi bili
i mlados u biesu huđe od nas vodili.
Vaj, da li ne vide od pameti očima
er ovi svit ide razlozi svojima?
Djetinjstvom diete toj, a starac starosti
provodi život svoj, a mladac mladosti.
Narav je dala red svemu i dobro bitje:
zimi je dala led, a prolitju cvitje;
dala je mladosti snagu i veselje,
dala je starosti nemoć i dreselje.

I dvosmisleni Prolog *Dundu Maroju,* aludirajući na sadržaj komedije, osuđuje nerazboritost mladih i služi se poslovičkim stilom (349—350):

187. *er je mlados po svojoj naravi nesvjesna i puna vjetra i pregnutija je na zlo neg na dobro; i pamet nje ne raširuje se dalje neg koliko joj se oči prostiru, i nju veće volje vladaju neg razlog.*

I Tripče mu se pridružuje (359):

188. *trijeba je gledat od koga se konselj uzimlje; od mlada konselja čuvaj se, staroga se drži.*

Bokčilov je pak sud bliže pravoj poslovici (379):

189. *djeco, vele ti kruha hoćete.*

Upitamo li se o Držićevu opredjeljenju između starih i mladih, nećemo teško doći do odgovora, ali pod uvjetom da vodimo računa o već isticanim temeljnim načelima na kojima se zasniva filozofski, etički i politički smisao antiteza »nazbilj« — »nahvao«, »mudrost«, — »ludost« itd. Tako treba shvatiti i riječi mladoga Mara (407):

190. *dokle sam mlad, da uživam, pak kad ostarimo, tako ćemo i kašljat.*

Evo još nekoliko sudova o mladima i starima:

191. *Rečeno je: »Ćaćka stara, a ljubovnika mlada«* (677)

192. *još mu usta mlijekom vonjaju* (574)

(prema poslovicama »Još mlijekom babinijem vonja«, tj. dojiljinim mlijekom, »Još mu duša materinijem mlijekom vonja«;[67] usp. i talijansku: »Avere la bocca che puzza ancora di latte«).[68]

193. *staros nerazumna zvijer je duhata s dvijema očima a s jednijem trbuhom, koji veću štetu čini neg koris* (531)

194. *Od sadanje mladosti nema se veće vjerovat neg se reče konjicu bez uzde; a stav' uzdu od straha na njih, konji su tvrdousti* (765).

Dobar dio primjera o mladima odnosi se na temu ljubavi, koja je nadahnula i Radatove prigovore u *Tireni*. Oni su kadšto izvanredno sočni i u polemičnoj su opreci prema petrarkističkom uzdisanju (247, 252):

195. *Nu vrime ozdravlja od svake obiesti,*
žeđa i glad izbavlja ljubene nesvijesti.

196. *Er djecu svu sada, kom se ki izleže,*
ljuveni bies vlada i oganj zli žeže;
za ženom er biesne u polju kako konj
kobile obiesne kad čuje gdi ke vonj.
A kad su združeni s domaćom dan i noć,
već biesi ljubeni ne imaju svrh njih moć;
ukroti kobila obiesna paripa,
tom igrom i vila domori prilipa.
Tad stoje domome, po gori ne skaču
za pustoši kome, — djeca im usplaču,
kruha im usprose, zabudu svu ljubav,
ter idu da nose domome kako mrav.

O Kupidu zaključuje (259):

197. *obiesne taj strilja, za lačne ne haje.*

Dovođenje u vezu ljubavi i bijesa odnosno mahnitosti, Kupida i obijesti, ljubavne pomame i sitosti odnosno bogatstva, motiv je koji nije nov, jer ga je Držić mogao upoznati čitajući primjerice Seneku, ili pak Boccacciov roman *Elegija gospe Fiammette*, gdje je pisac Senekine misli posudio staroj dojilji kad u prvom poglavlju zaljubljenoj junakinji propovijeda o tome kako Amor rijetko zalazi u siromašne kuće s onim ciljem koji ga vodi u sredine bogatih i dokonih. Raskoši bogatih koji ga rado dočekuju dojilja stavlja nasuprot zdrave osjećaje skromna naroda. A Radat dalje ovako mudruje (260):

198. *Ljubav je živiti s družinom junaci,*
rujno vince piti s dobrim veseljaci,
popievke veselo junačke spievati
i činit sve selo u igri stojati,
i tance na vrime s seljankam izvodit,
i igram takime blaženi dan vodit.
Nevjeste oto i mi tej liepe gledamo,
besjedimo š njimi, tamašimo i igramo;
u igri štipljemo, gdinose prigodi,
i po š'ji pleštemo i indje kadgodi.
Ma zatoj ne mremo ni strilja tuj tko nas

[67] Daničić, 40.
[68] Lapucci, 159.

kako njih, ma gremo veseli već svakčas.
Zla pamet gdino je, zle misli tuj budu . . .

Kupido pak ovako govori o ljubavi (260, 270):

199. *Kolika oholas i š njome mala moć*
u ljudeh jes danas, izriet ju nije moć.
Oto su ki vele da nije bog ljubav;
i toj tko mni ciele pameti nie ni zdrav.
200. *Neka zna svaka moć, ter da se ne oholi,*
ljubavi er nî moć da itkor odoli.

U više citiranih stihova ljubavni zanos poistovjećuje se s ludošću, a i to se shvaćanje oslanja na davnu tradiciju, što vrijedi i za ova dva primjera iz *Dunda Maroja* i jedan iz *Skupa* (390, 391, 559):

201. *Reče se: »Tko je namuran nije sam«*
202. *mahnitos s namuranijem ljudmi druži*
203. *Služit mahnitosti ne more se bez mahnitosti.*

Sličnih tvrdnji ima dosta, primjerice u Plauta i u Terencija (»Amens amansque«, »Amantes amentes sunt«), koje je Držić dobro poznavao, pa u Publilija iz Sirije, a oni su bili uzori i Boccacciu, čija se Pampinea u *Dekameronu* na početku šeste novele sedmog dana na takve sudove pozivlje.[69]

Vratimo se, međutim, još jednom Radatu navodeći dio stihova koji su opet proverbijalno sastavljeni (246):

204. *Njeka je vražja bies u ljudi udrila,*
ter im je prem svu svies i pamet odnila.
Kad trbuh pun čuju, pjani i obiesni
plaču i tuguju kroz njeke ljubezni;
na ljubav tuže se i lasni uzdišu,
bez truda muče se, bez nemoći usišu;
i kako magare sito na Đurđev dan
prdeći ne mare ni za čâs ni za stan . . .

Ono »magare sito na Đurđev dan« može se smatrati poslovičkom poredbom: mnogi su slavenski narodi slavili taj dan, 23. travnja, kad se stoka prvi put izvodila na pašu, a običaj je imao magično značenje, jer se smatralo da će se tako osigurati plodnost stoke, ljudi i zemlje.

I napokon, u *Džuhu Krpeti* se također o ljubavi kaže (533):

205. *Sve stvari ljuvene imaju početak od ludosti.*

Jedna je od omiljenih Držićevih tema odnos nevjesta i svekrva, pa je i njima posvećeno nekoliko primjera, koji se također povezuju i s temom odnosa mladi-stari (253, 540):

206. *Bijedna ti odmjena nevjesta sadanjih*
207. *Nevjeste t' mi sade očasti svê goje,*
o kući ne rade, na gizde nastoje
208. *da mogu . . . mladice bez svekrva bit, dobro ti bi im bilo!*

Zabilježena je u Dubrovniku i poslovica »Tko je kriv neg nevjesta«.[70]

---

[69] Arthaber, 1005; Vilhar, 2225; Doroghy, 254.
[70] Daničić, 129.

Uz svekrve i nevjeste proverbijalni oblici obuhvaćaju i odnos slugu i gospodara, ne samo kao tipičnih likova renesansne komedije nego i kao uzoraka društvene karakteristične situacije. Evo kako o tome u *Dundu Maroju* razmišlja Tripče (416):

209. *Da' jesti sluzi i kareca' ga i n m a l o r a, da za tebe na potrjebu skoči, ali mu sašij prkno da ne ije, i nasol' ga i stavi u komin.*

Stari Maroje, dakako, misli potpuno suprotno (475):

210. *Ne imat sluge — zlo; a imat ih — zlo i gore ...*

Primjerima (558, 773):

211. *rečeno je er nitko ne more dvijema gospodarom služit*
212. *Nije zaman rečeno: »ne more se dvijema gospodarom službom zadovoljno učinit«*

uzor se može naći u *Bibliji:* »Nitko ne može služiti dvojici gospodara, jer ili će jednoga mrziti, a drugoga ljubiti, ili će uz jednoga pristajati, a drugoga prezirati.«[71]

S poslovicom (560):

213. *pri svomu poslu gospocki se ostavljaju*

dosta se podudara i ova, u kojoj inače nije riječ o slugama (770):

214. *Svak je držan najprvo svoj posô načinit, pak se tuđijem brinuti.*

I na koncu, dva primjera s oprečnim zaključkom (570):

215. *zao ti se život žive s zlijem gospodarom*
216. *gdi je gospodar kako valja, tu je služba has.*

O ženama, kćerima, suprugama i njihovoj naravi također ima nekoliko raznovrsnih ocjena, od kojih je prva Stančeva, komična u svojoj gorštačkoj zaostalosti (308):

217. *Kobila obiesna bez uzde pruca se,*
a žena nesviesna bez straha osieca se.

Dodajmo kako mladi Dživo, koji se sprda sa Stancem, svojim odgovorom potvrđuje da je te riječi shvatio kao mudrost narodne poslovice: »Ah, mudro ti umje rit!«. I mladoj je Peri u *Dundu Maroju* iskustvo sugeriralo poslovicu (383):

218. *Teško svakoj djevojčici koja majku ne ima!*

O nekim osobinama koje se smatraju svojstvenim ženama govore ova dva primjera (485, 517):

219. *plakat je ženska stvar*
220. *žene su lis, kojijem svaki vjetar kreće,*

a od ovih dvaju (575):

221. *Komu je žena draga, i sve mu je drago što čini*
222. *Godišnice za ognjište, prelice za kudjelju, a vladika da zapovijeda u kući!*

prvi iznosi psihološki uvjerljivu istinu, dok drugi, koji se na nj nadovezuje, svjedoči i o prilikama u dubrovačkoj vlasteoskoj obitelji i nije lišen zanimljivih implikacija, kojih ima i u ovim dvama Skupovim o udavačama (579):

223. *Tko ima udavat kćer ima febru kvotidijanu uza se, koja ga ne čini spat ni mirovat noć ni dan*

---

[71] Matej, VI, 24; o. c., str. 941; v. Arthaber, 1273.

224. *tko ... vjeri kćer i udava ju ima pez na sebi, gòra mu je na pleću, pod kojom se pridira.*

Idući primjer također ima stanovitu dokumentarnu vrijednost, jer govori o dubrovačkom životu i karakterizira tri vrste žena (526):

225. *S karljivom kuća je zvono koje susjectvo zagluša; s lakomom — ormar je pun svega koji se na Božić otvara; s ližiotarom — nije lonac skuhan ni trpeza načinjena.*

U Dubrovniku je bila i poslovica »Od žene karljive i kuće kapljive ukloni me Bože«,[72] a treća je od tih vrsta žena spomenutih u primjeru bila čini se osobito karakteristična za dubrovačku sredinu, žena koja »liže oltare«, »bogomoljka, pa je ušla u poslovice koje su zabilježene: »Lizat otare«, »Liže ne pristav otare«, »Liže svojno otare, a vuče tugjno pentare«.[73]

Stalež koji je u suvremenom društvu i u životu bogatog, klasno raznolikog, živahnog renesansnog grada punog suprotnosti posebno strašio i maštu zaokupljao bile su svakako kurtizane, »zlice«, odnosno »zle žene« ili »sinjore«, koje nisu mogle izostati iz sadržaja sentencijskih izreka (374, 398, 429, 466, 467):

226. *tko hoće sinjore imat, trijeba je tobolac otvoren držat*
227. *u ovizijeh bi se kortidžana izrizikao bule i bulin*
228. *Sinjore neće tuga ni tužnijeh amanata; dijele dobro brijeme s amanti, od zla brjemena neće dijela*
229. *Tko zlice slijedi ... taj se veće izgubio*
230. *Grinje su zle žene.*

Ostao je priličan broj poslovica i srodnih oblika koje se ne mogu grupirati u precizno definirane skupine, osim poneka od njih, ali sve one na neki način i mimo konteksta odaju da se njima poslužio Držić, ili da ih je sam sročio polazeći uvijek od izravna doživljaja svakodnevne stvarnosti, života i psihologije sredine i ljudi, osluškujući neposredan govor likova kakve je zatjecao u svom svijetu i donosio na pozornicu da progovore onako kao što to čine i u zbilji.

Evo ipak još jedne skupine u kojoj se govori o vinu ili o pjancima, s kojima i počinjemo (698):

231. *Pjanac je kako i žena ka, kad jednu votu čâs izgubi, veće ju nigda ne steče*
232. *koga vide jednu votu pjana, drže ga vazda za pjana*
233. *koga često pjana vode, i kad je trijezan mne da pjan govori*
234. *Tripčetu ni trijeznu nije istina vjerovana.*

Taj je primjer prilagođena poslovica »Laživcu nije ni istina vjerovana«,[74] ili je također njoj paralelna poslovica. Kako prvi primjer pokazuje, često se, vidjeli smo nekoliko puta dosad, povezuju dvije teme, a to će ilustrirati i idući primjeri, gdje se vino spominje kao utjeha starcima (586, 531):

235. *Uzmi starcu vino, ulja' ga kad ti drago*
236. *kus i ognjic starce uzdrži*
237. *Vince krijepos dava staros uzdrži.*

---

[72] Daničić, 89.
[73] Daničić, 56.
[74] Daničić, 54.

O vincu se još kaže (533):

238. *Vince krjepos dava i pamet uzimlje*

(a i Plinije je rekao: »Sapientia vino obumratur«)[75]

239. *bez vinca nije srcu veselja, ni nogam snage.*

Dodajmo na koncu ove skupine, da od najsimpatičnijeg Držićeva vinopije, koji u Rimu čezne za svojim dubrovačkim »stranjcima«, od Bokčila, nije mogao uzmanjkati bar jedan primjer (357):

240. *Bez gostare se mir u nas ne čini.*

Nakon smotre primjera u kojima se većinom zrcali Držićev pogled na svijet i odaje specifičnost piščeve poetike kao sinteze usvojene humanističke kulture i jakoga individualnog stvaralaštva temeljenog na izvornom umjetničkom iskustvu velikog komediografa, na implicitnoj a poslije, s urotom, otvorenoj osudi društvenog i političkog reda stvari, na oštrom promatranju mnogovrsnih ljudi i naravi — velik broj poslovica i raznih izreka nećemo sabirati u skupine nego ćemo ih poredati listajući Držićeva djela i prateći ih kojom opaskom. Dakako, neposredan kontekst uvijek može potvrditi da su proizvod autentičnog stila i onog istog neponovljiva izraza koji Držiću osigurava zasebno mjesto u cijelom teatru njegova stoljeća, a često može posvjedočiti da se mnogi od njih izravno uključuje u misaoni svijet koji su i prethodni primjeri osvijetlili.

241. *Može se... darovat zlatan pâs,... ma nigda vridna čâs* (201).

To je dobro poznata poslovica kojom Držić potkrepljuje obranu svoje časti u poslanici Sabu Nikulinovu, zabilježena u obliku »Bolji je dobar glas negoli zlatan pas«.[76]

242. *bojimo (se) hasasa* (297)

nije pojedinačna i beznačajna izjava, budući da je zabilježena dubrovačka izreka »Sdura se obnoć samo boj«.[77]

243. *putujem na suho, more mi drago nî* (302)

I starom naivnom Stancu, kojemu to veli mladi Dubrovčanin, morala je biti poznata poslovica koja i danas glasi »Hvali more, a drž' se kraja«.

244. *spim s uha na uho* (302)

do danas se ta izreka u Dubrovniku sačuvala.

245. *nije ga luđega od Rta do Mljeta* (309)

i to je vjerojatno morala biti uobičajena uzrečica, a ne znam ima li joj danas tragova.

246. *za ne stat zaludu* (216)

247. *prikladan si k raku ki ide nazada* (219)

248. *jâk bubreg u loju* (220)

tako Obrad u prologu *Tirene* kaže za Dubrovnik (»i jâk bubreg u loju gdi se liepo toviš«), prema poslovici »Kako bubreg u loju stojiš«, »Stat kako bubreg u loju«).[78]

249. *Tko doma ne sidi i ne haje truda,*
po svietu taj vidi i nauči svih čuda (223)

---

[75] *Historia naturalis*, XXIII, 23, 41; Vilhar, 2828.
[76] Daničić, 8. Usp. primjere pod brojevima 84 i 85.
[77] Daničić, 10.
[78] Daničić, 44, 114.

250. *nî bez gorkosti na svietu n' jedna slas* (229)

stara sentencija, srodna nizu drugih Držićevih;[79]

251. *Lipota zgar s nebes, Višnjega prilika,*
na saj svit dana jes za rados človika (233)

252. *Nemoćan tko nî bio, taj ne zna što 'e bit zdrav,*
a tko nî ljubio, jaoh, ne zna što 'e ljubav (240, 266)

253. *Tko je zdrav ne scijeni da koga što boli* (535)

254. *Nemoćnu nikada zdrav ne razumije ni lačnu sit!* (246)

Kao što se vidi, tri netom citirana primjera čine zasebnu skupinu, a imaju potvrdu u poslovicama »Nemoćnu zdrav ne razumi«, »Sit lačnu ne razumije«, »Sit trbuh lačnu ne razumije«[80] i u drugačijim danas živim primjerima.

255. *Načinja sve vrime, a pamet nikada!* (245).

Drugi dio poslovice jasno odaje koliko je držićevska odnosno zašto je baš Držić navodi, a inače odgovara mletačkim poslovicama »El tempo giusta tuto« ili »El tempo fa giustizia a tuti«.[81]

256. *mnokrat se ne kteći natrta na zao put* (252)

257. *u pustinji se vika* (644)

odnosi se na onoga koji uzaludno što svjetuje jer ga nitko ne sluša, a potječe iz *Biblije:* »Vox clamantis in deserto parate viam Domini«.[82]

258. *svak je gluh na dobro* (644)

259. *glusijem se pripovijeda* (644)

Osim navedenog biblijskog uzora (br. 257), ovim sentencijama, osobito drugoj, odgovara Terencijeva »Surdo fabulam narrare«, te primjeri iz Vergilija i Lukrecija.[83]

260. *Poď s tozijem bogom* (650)

vjerojatno je ista poslovica kao i »Poď s tezijem drugom« i »Poď s zlijem drugom«.[84]

261. *Led i ljubav dvoje je* (673):

tako se sluga Nadihna u komediji *Tripče de Utolče* ruga otrcanoj petrarkističkoj frazi zaljubljenog Pedanta.

262. *Non plus ultra* (673)

263. *force ... od Erkule činiti* (678)

znači biti junak kao Heraklo, a slično je i pozivanje na valjanost Orlandovu:

264. *kako i Orlando, ki na tri udire* (678)

265. *dva jednomu dušu vade, a Orlando nigda ne ktje neg jednoga na sebe* (725)

266. *kad je od potrjebe, valja da se čovjek kaže* (678)

267. *čekao sam kako Žudjel Mesiju* (678)

To je poslovična fraza, uzeta iz dogme židovske religije, prema kojoj izraelski narod vjeruje u Božjeg odabranika, Davidova potomka, koji će zauvijek spasiti Izrael.

---

[79] Usp. primjere pod br. 37, s opaskom, i pod br. 170; v. i Arthaber, 419.
[80] Daničić, 78, 111; usp. i Arthaber, 1214.
[81] Pasqualigo, 89.
[82] Izaija, XL, 3; usp. Ivan, I, 23; Matej, III, 3; Luka, III, 4; Marko, I, 3.
[83] Arthaber, 1111.
[84] Daničić, 97.

268. *la necessità ne ima ledže* (682).

Smiješna talijansko-hrvatski složena sentencija protagonista komedije *Tripče de Utolče*, koja na mletačkom glasi »Necessità no g'ha lege«,[85] a talijanski »La necessità non ha legge«,[86] navodi se i kao citat iz sv. Bernarda[87] i iz sv. Augustina[88] i nalazi se i u Publilija iz Sirije, Shakespearea, Goethea.[89]

269. *s kilom je lašnje ozgor sit nego se opet uzgoru penat* (682)

270. *ljubav hoće samoga čovjeka* (688).

Taj primjer iz iste komedije govori smiješni Pedant i treba navesti cio njegov tekst da bi se shvatilo otkud potječe njegova mudrost: »*Amor vult solo, sollicito et secreto, ut vulgo dici solet:* ljubav hoće samoga čovjeka, *amor et imperium*«, što će reći: »Ljubav zahtijeva da čovjek bude sam, brižljiv i skriven, kako se u narodu kaže ... ljubav i vlast«; riječ je naime o parafrazi poznatog mjesta iz Lukana: »Amor et potestas impatiens est consortis«, Ovidija: »Non bene cum sociis regna / Venusque manent«, *Romana o Ruži*, te otud proširenih sentencija.[90]

271. *Sti famuli abent dug jezik a kratko srce. Kad nije brijeme, tlape; a kad je brijeme da pomogu, tako su od ništar* (688)

to je, opet iz iste komedije, Pedantovo proverbijalno mudrovanje, kao i idući primjer koji znači »Svojstvo je mudraca uzmaknuti mahnitosti«, a kad znamo da je Držić na mnogobrojnim mjestima u raznim svojim radovima varirao antitezu »mudrost« — »ludost«, onda i taj primjer:

272. *Cedere furoris sapientis est* (689)

mora privući posebnu pozornost, budući da može uvijek imati aluzivni smisao, koji nam se otkriva tek iz urotničkih pisama, gdje je jasno rekao o dubrovačkim senatorima da su »pazzi«, tj. ludi, a da sebe smatraju mudrima (»et si tengon savi«).

273. *narugao bi se svetijem Antunom* (701)

dakako, riječ je o Amoru ili, kako ga u stihovima kadšto Držić naziva, Ljubavi, i to o Pedantovu golom krilatom djetetu s lukom i strijelama (»Puer alatus, nudus atque pharetratus«), s aluzijom na napastovanje sv. Antuna Pustinjaka.

274. *Montanje fermo stoje, a ljudi se jedan s druzijem nahodi* (705)

poslovica poznata u Dubrovniku i drugdje: »Gora se s gorom ne staje a čovjek s čovjekom kad god«, »Gore na mjestu stoje, a ljudi se s ljudmi sastaju«,[91] te na drugim jezicima.[92]

275. *Reče se: ne može se jedna stvar načiniti, što se prije ne sašteti* (706)

276. *što se ima, to se dava* (541)

Zanimljivu potvrdu te poslovice nalazim u jednoj posjetnici Iva Vojnovića na francuskom jeziku tiskanoj među Matoševim sabranim djelima, gdje dubrovački pisac napominje da je to izreka starih Dubrovčana. Evo cijelog teksta:

---

[85] Pasqualigo, 74.

[86] G. Giusti, *Proverbi toscani*, Firenze, 1898, 46.

[87] M. Maloux, *Dictionnaire des proverbes sentences et maximes*, Paris, 1960. str. 368.

[88] K. Petit, *Le dictionnaire des citations du monde entier*, Verviers, 1960, str. 284.

[89] Arthaber, 883.

[90] Arthaber, 69.

[91] Daničić, 24; V. S. Karadžić, *Srpske narodne pripovijetke, zagonetke i poslovice*, knj. II, Beograd 1900, 52.

[92] Arthaber, 835.

»Je vous remercie de la gentille poésie dans le 'Koprive'. C'est une digne revanche à ma gentillesse envers Vous. Mais nos vieux Ragusains — disaient: 'Svatko dava ono što ima'! — Ivo Vojnović«.[93] Očito je, dakle, da tu primjer ima ironičan prizvuk, pa zato i gore citirani iz prologa *Skupu* sadržava svoju specifičnu nijansu ironije.

277. *tko sve dava vele dava* (541)
278. *tko srce dava svega sebe dava* (541)
279. *iza sna govori* (542)

zabilježena je poslovica »Ko iza sna govori«.[94]

280. *Ja se vrtim kao ubodeni cipo* (559)
281. *Služit gospodaru namuranu dvoja je fatiga, er se služi njemu i njegovoj mahnitosti* (588)

prethodi primjeru pod br. 212, na koji se nadovezuje, a smisao valja povezati s primjerom pod br. 203.

282. *Uzmi zveka za miris* (559)

prema poslovicama »Dat' svaka za miris«,[95] »Zvek za miris«.[96] Karadžić značenje poistovjećuje s poslovicom »Milo za drago«. — Maja Bošković-Stulli objašnjava: »Uzrečica ... potječe iz priče o mudroj presudi: fiktivna se dobit plaća fiktivnim novcem, primjerice udisanje mirisa hrane — zvekom bačena cekina. Šimčik (1930) tumači tu Karadžićevu poslovicu ne spominjući Držića; on navodi bosansku muslimansku priču, u kojoj je na isti način bila plaćena fiktivna pomoć pri radu. Priča je proširena i u međunarodnom pripovjedačkom repertoaru ... Gledaoci *Skupa* očito su poznavali i priču i uzrečicu pa su dobro razumjeli Grubino zavitlavanje kad ona upućuje nametljivca da uzme od nje zvek, tj. ništa«.[97]

283. *od ćaćka u ćaćka* (572)

reče se kad se mladica udaje za starca.

284. *Ako mu se provari juha* (572)
285. *provrati se juha* (370)
286. *Viva Španja! Da je zdrava naša glava!* (582)
287. *Kad tko svjetom što učini, ako se i privari, ne ima prikoren bit* (582)
288. *dobro brijeme imaju, — kantajući hljeb dobivaju!* (591)
289. *ili kćeri ili sinovi — Bog ih dava, Bog se njimi i brine* (598—599)
290. *Što Bog hoće, onako ima bit* (602)
291. *Zlo činjenje ne ima nigda skuše!* (602)
292. *Stvar draga zaslijepi čovjeka* (602)
293. *Što Bog i srjeća čovjeku daruje ne bi valjalo da mu ljudi uzimlju* (602)
294. *Jedna bez druge ne more doć, — zlo svrh zla!* (607)
295. *rat poguba ljucke naravi* (341)
296. *otegnuh noga* (342)

ta je uzrečica zabilježena u Dubrovniku.[98]

297. *nije ti bez svoga* (353)

---

[93] A. G. Matoš, *Sabrana djela*, XX, Zagreb 1973, str. 333.
[94] Daničić, 45.
[95] Daničić, 15.
[96] Karadžić, 107.
[97] M. Bošković-Stulli, *Usmena književnost*, u knjizi *Povijest hrvatske književnosti*, I, Zagreb 1978, str. 188—189.
[98] Daničić, 92.

Cio tekst tog primjera koji govori Bokčilo u *Dundu Maroju* glasi: »Svoga mi, svoga, neka ti mi svoga, nije ti bez svoga!« i možda bi ga kao poslovicu tako i trebalo zabilježiti. Značenje mu je »nema ti do našega čovjeka«, bar u tom kontekstu, prema poslovici »Nije ti bez svojega«.[99] Ima još jedan primjer slične poslovice iz novije književnosti, opet u Iva Vojnovića, u psihološki i emotivno vrlo djelotvornoj uporabi: kad konavoski seljački momak Vuko u trećem dijelu *Dubrovačke trilogije* ostane razočaran što mu gospar Lukša, za kojega ne zna da mu je zapravo otac, odbija dati Jelu, kozicu koju od djetinjstva voli i s kojom bi se htio oženiti, ovako sa suzama u očima kaže »tihim, tugaljivim glasom, regbi da zavlači gorsku pjesmu«: »Eh! — Teško svome bez svojega!«.[100]

298. *Inveni ominem, nađoh čovjeka!* (355)

prema izreci »Hominem quaro« — »Tražim čovjeka«, kojom je Diogen odgovorio na pitanje zašto danju nosi u ruci zapaljenu svijeću.[101]

299. *tko se ne konselja — zlo, a tko se konselja — još gore* (359)

300. *Maro, — a m a r o* (360)

Možda je tu igru riječi s imenom Maro i talijanskim prijevodom »amaro«, što će reći »gorak«, Držić složio nadahnuvši se Plautovom koja glasi »Amor amara dat tibi satis« i drugim srodnima.[102]

301. *Šaptom Bosna poginu* (360)[103]

302. *tebi se pod Zadrom vozi* (369)

dubrovačka poslovica »Vozi mu se pod Zadrom«, »Pod Zadrom ti se vozi«, zabilježena je bez napomene o značenju, koje se može donekle shvatiti iz konteksta.[104]

303. *Piva i tara* (372)

prema poslovici »Naplila je Piva i Tara«, kojom se označava nevaljao svijet.[105]

304. *ali vam se će prikinut remik* (373)

također zabilježena dubrovačka poslovica »Prikinut ti će remik.«[106]

305. *jeda ti zubi vodu čine* (375)

odavna poznata izreka, u kojoj mjesto »zubi« obično nalazimo »usta«, primjerice u Seneke, Petronija i drugih.[107]

306. *s kijem veće mi valja ručak neg s ovizijem i sa svom njegovom družinom objed i večera* (376)

307. *Mila mati, bila mati* (376)

što će reći majka miluje, majka bije, a dubrovačka je poslovica zabilježena u obliku »I bila mati, i mila mati«.[108]

308. *non si fanno le cose in furia* (379)

---

[99] Daničić, 83.

[100] I. Vojnović, *Pjesme. Pripovijetke. Drame,* prir. M. Matković (Pet stoljeća hrvatske književnosti, sv. 55), Zagreb 1964, str. 305.

[101] Phaedrus, *Fabularum libri,* IV, 19,9; v. Doroghy, 141.

[102] Arthaber, 70.

[103] Tako je poslovicu zapisao i Daničić, 83.

[104] Daničić, 96, 151. U bilješkama izdanja *Dunda Maroja,* Beograd 1951, P. Kolendić tumači: »htio bi mirno uživati«.

[105] Daničić, 69.

[106] Daničić, 105.

[107] Arthaber, 15.

[108] Daničić, 28.

talijanska, ne znam da li i gdje registrirana, poslovica, ili Držićeva talijanska varijanta sličnih izreka na tu temu, a znači »ništa se ne radi u bijesu«.

309. *reče se: tko plaho ije udavi se* (379)

310. *oni reče: uprež' ih* (379)

311. *što veće ijem, to sam lačniji* (377)

s tom se izrekom može usporediti poslovica »Koliko je lačniji gospar, toliko je izvrsniji kuhač«.[109]

312. *Plašilo ovcu tjera, tihoćina vuka stiže* (379)

313. *Vrag uzeo i djecu, makar i tko se afatiga činit ih* (379)

314. *blaženo mlijeko koje te doji* (380)

315. *ne stignu ga sa svijem psi sinjora Džulijana Čezarina* (389)

Tripčetina rečenica u *Dundu Maroju* imala je jamačno poslovičan prizvuk, ili je bila već dobro poznata izreka, budući da se, kako upućuju neki komentari, odnosi na gonfalonijera Rima Giuliana Cesarinija, koji je bio poznat po tome što je držao mnogo pasa.

316. *Med mu iz usta izlazi* (380)

poslovica s medom i slična smisla ima i u drugim jezicima, npr. u talijanskom: »Avere bocca di miele e cuore di fiele«.[110]

317. *Reče se: dogovorna je bolja šteta neg koris bez dogovora* (380)

Bokčilo u *Dundu Maroju* varira narodnu poslovicu koja je zabilježena ovako: »Bolja je šteta dogovorna negli koris samovoljna«.[111]

318. *cvijetkom ti i ružicom puti porasli* (380)

319. *kao grmušom metnut u more* (385)

320. *ptica je bez krila* (386)

vjerojatno prema poslovici »Leti bez krila«.[112]

321. *S Prijekoga ne idem* (387)

Dživulinova opaska oslanja se na poslovicu zapisanu u Dubrovniku: »Ob dan po Gružu i Rijeci, ob noć po Pelinah i Prijeci«[113] s aluzijom na dubrovačke momačke pustolovine sa ženama u tim područjima grada.

322. *more Bog i bolje dat* (389)

323. *Contrarius contradia curabuntur* (398):

Pometov makaronski izgovor latinske srednjovjekovne maksime »Contraria contrariis curantur« o klasičnoj alopatskoj medicini; alopatija je metoda liječenja sredstvima koja djeluju suprotno simptomima bolesti, za razliku od oprečne metode homeopatije.

324. *Klin klina izbija* (398):

i ta je poslovica zabilježena u Dubrovniku.[114]

325. *vjetar u krmu* (398),

prema dubrovačkoj poslovici »S vjetrom u krmu«.[115]

326. *od bačava karatjele je učinio* (402):

---

[109] Daničić, 48.
[110] Lapucci, 285.
[111] Daničić, 7.
[112] Daničić, 54.
[113] Daničić, 86.
[114] Daničić, 46.
[115] Daničić, 296.

takva je poslovica u Dubrovniku i zabilježena: »Od bačava čini karatjele«,[116] a znači »upropastiti što«.

327. *Chi ha tempo, ha vita* (411, 444).

Tu staru i prilično proširenu poslovicu među toskanskim je primjerima naveo Giusti,[117] a ima je i engleski pisac John Florio (1553—1625).[118]

328. *Odavna je rečena ona sveta riječ koja bi valjalo da je zlatom pisana: »Rumores fuge«* (416):

»Rumores fuge, ne incipias novus auctor haberi« — »Izbjegavaj glasine, da te ne počnu smatrati novim autorom (klevete)«.[119]

329. *što vodiše — vodiše, dovodiše — mene dovedoše* (417)

330. *dođoh gdje ruka maha* (417)

hoće reći gdje se tuku, prema dubrovačkoj poslovici »Došo si di ruka maha«.[120]

331. *cum fustibus et laternibus* (420):

opet Pometov makaronski, ovaj put biblijski citat, koji točno glasi »cum gladis et facibus et armis«,[121] a odnosi se na dolazak Jude s naoružanom svjetinom da uhite Krista, odnosno, u Pometovoj slici, na žbire koji su uhitili Dunda Maroja.

332. *među Irudi i Pilati* (420)

još je jedna poznata biblijska reminiscencija.[122]

333. *Vlah Vlàha potište, a katunaru kletiše* (421)

334. *Šuma t' mati* (421, 474)

uz tu poslovicu,[123] koju poslije kaže Dundo Maroje pripremajući se za jednu od najefektnijih scena u komediji, dodaje se i ova iduća, na istoj stranici još jednom ponovljena:

335. *Non ti conosco* (421, 474)

što će reći »ne poznajem te«, a i po smislu ide zajedno s prethodnom.

336. *Živi se vide kadgodi, a mrtvi nikada* (403, 427, 504).

Ta je poslovica u Dubrovniku zabilježena ovako: »Živ i kad god, a mrtav nikad«,[124] a može se usporediti s primjerom navedenim pod brojem 254.

337. *mučno ti je umjet živjet na svijetu* (431)

338. *mučno ti je znat što se hoće čovjeku* (431)

339. *vrijeme, koje nam je meštar, uči nas* (431)

(usp. mletačku poslovicu »El tempo xe un gran maestro«).[125]

340. *svemu je remedijo neg samoj smrti* (567)

prema dubrovačkoj poslovici »Lijek je svemu razmi smrti«, »Svemu je lijek do smrti«, »Svemu je lijek razmi jednoj smrti«;[126] usp. mletačke »A ogni cosa

---

[116] Daničić, 87.
[117] Giusti, 275.
[118] U djelu *First Frutes* iz 1578 (Maloux, 122).
[119] Katon, *Distisi*, I, 12 (Vilhar, 2792).
[120] Daničić, 18, 19.
[121] Matej, XXVI, 47.
[122] Matej. XXIII, 7—11.
[123] Karadžić, 7337.
[124] Daničić, 160.
[125] Pasqualigo, 132.
[126] Daničić, 55, 119.

se trova rimedio, eceto a la morte«, »A tuto se trova rimedio for che a la morte«.[127] Uz ovu navedimo još jednu Držićevu:

341. *svemu se može nać remedijo, kad se čovjek ne abandona* (510)

na koju se odmah nadovezuje:

342. *kad se abandona, i male stvari veliku mu tugu zadaju* (510)

343. *ti farò veder le stelle a mezzugiorno* (453):

»vidjet ćeš zvijezde u podne« (tj. usred dana), u smislu »osjetiti bol«, »vidjeti sve zvijezde«; inače je talijanska poslovica tako i zabilježena: »Veder le stelle a mezzogiorno«.[128]

344. *vrgao sam dzar na tavulijer* (458)

što znači bacio sam kocku na stol, tj. reskirao sam.

345. *došao vam je meštar u kuću* (461)

346. *Što se veće živi, to se veće i uči* (473):

ima i mletačka poslovica »Più se vive e più s' impara«.[129]

347. *Nea ti naših brageša: u kojijeh se oženimo, u tjezijeh nùs i ukopaju* (476)

348. *meni kolač, a tebi ...* (480):

meni muštuluk, tj. nagrada, a tebi ...: tako govori tko donosi dobru vijest, a ima podosta primjera u Držićevim djelima, što će reći da je ta uzrečica bila vrlo popularna, a sačuvala se do danas. U Dubrovniku je zapisan primjer »Tko dobar glas donosi, kolač prosi«.[130]

349. *olova mi plivahu* (485)

tako kaže onaj kojemu sve polazi za rukom; treba, međutim, napomenuti da su »olova« dio opreme na ribarskoj mreži, pa to ovoj inače poznatoj poslovici daje stanovitu primorsku specifičnost.[131]

350. *Dvojica mi se ... života hitala* (486)

prema uzrečici »Hitio mu se života«.[132]

351. *Muzuvijer od muzuvijera malo može avancat* (489)

352. *na koga bogovi, na toga i ljudi* (490)

ne znam otkud ta sentencija potječe, ali može se usporediti s dubrovačkom poslovicom »Na koga mnozi, na toga i ubozi — ali bozi«.[133]

353. *prid Orlandom vino liče* (498)

znači: kraj Luže, pred Orlandovim stupom, izvikuju na prodaju vino, a zabilježena je uzrečica »Liči s Luže i Orlande«.[134]

354. *tko ima suspet od česa, tako mu i para što i nije* (509):

usp. s primjerom navedenim pod brojem 131: »tko ljubi, sumnjiv je«.

355. *Honores mutant moribus* (511):

---

[127] Pasqualigo, 89, 225.
[128] Lapucci, 322.
[129] Pasqualigo, 131.
[130] Daničić, 127.
[131] Na str. 517, Pomet će, kad se fortuna preokrene u njegovu korist, podsjetiti na tu svoju poslovicu pa će je ponoviti: »Olova mi sad pliju«.
[132] Daničić, 26.
[133] Daničić, 65.
[134] Daničić, 55.

Pomet u *Dundu Maroju* izgovara »moribus« mjesto »mores« u izreci koja znači »Časti mijenjaju čovjekovo ponašanje«.[135]

356. *neće mačka larda* (500, 512)

357. *Svijeća je došla na zeleno* (513):

govorilo se za svijeću kad bi dogorjela do donjeg dijela većinom obojenog u zeleno, a značenje je »spasti na niske grane« ili »svesti se na prosjački štap«. Usp. talijansku izreku »Ridursi al verde«.[136]

358. *kako da ide na pir* (570):

ima poslovica »Hodit kako na pir«,[137] pa njoj dakle odgovara i navedena Petrunjelina u kojoj se aludira na Pometov raskošni kostim u trenutku kad priprema svoj pobjednički finale komedije.

359. *Cibo dolce e nutrimento della longa quaresima* (711):

»slatko jelo i hrana duge korizme«; usp. »Esser lungo come la quaresima«.[138]

360. *Bob i leća korizmena hrana jes* (711)

361. *Ova nije pomižana, ova nije uscana, ova nije* (720)

Tu je riječ o rugalici Kotoranima koji su Dubrovčanima htjeli prodati pomokrene kruške, ali su ih na brodu za nevremena sami pojeli govoreći tako, Zabilježeno je: »I ova ne bi pomižana, reče Kotoranin«.[139]

362. *Poklisaru se glava ne odsijeca* (729)

363. *cose de altro mondo* (728):

talijanski doslovce: »stvari s drugog svijeta«, to jest čuda.

364. *s dinarom kruha u Pulju poslat* (745):

kazniti progonom, zabilježeno kao »Poslat u Pulju s dinarom kruha«.[140]

365. *Brjemena slatka i pritila hercega Stjepana* (530)

366. *Slatkijem riječmi nije vjerovat* (530):

mogao bi se taj primjer usporediti s primjerom navedenim pod brojem 316. u opasci.

367. *i sirene u more sladak glas imaju, ali tko ih čuje varan se nađe* (530)

368. *teško onomu domu gdje se staraški glas ne čuje i staraški štap ne vlada (530)*

369. *Usahoše mi usta* (533)[141]

370. *Obeća ludu, da se raduje* (534)

371. *Tko ima ku misao ... ne more dobro ni objedovat, ni može mir imat* (766)

372. *Tučemo vodu u mortaru* (769)

talijanska poslovica glasi: »Pestare l'acqua nel mortaio«.[142]

373. *štono se reče: drijemalo svoju je majku sisalo* (770)

374. *Što je starijem drago, to je zdravje mladijeh, to je njih dobro* (775)

---

[135] Doroghy, 145; Arthaber, 711.
[136] Lapucci, 358; Arthaber, 1415.
[137] Daničić, 26.
[138] Lapucci, 191.
[139] Daničić, 30.
[140] Daničić, 99.
[141] I Bokčilo kaže (str. 380): »Bogme mi usta od njeke pastidije usahoše«.
[142] Lapucci, 36; Arthaber, 9.

375. *što se volovi imaju tužit, to kola škriplju* (776)
376. *Ako je preša, nije sudnji dan* (776)
377. *Dobra sreća ne bi se meni našla, zla mi se sreća i sama nameće* (776)
378. *Tko je taš nije sit; a tko je sit težak je* (776)
379. *Bolje sama neg sa zlijem drugom* (777)
380. *osta kako oparen pas vrućom vodom* (777)
381. *mrnar od bunace* (777)
382. *sodat od mira, goja i veselja* (777)
383. *ne valjam iglu* (777)

Već sam spomenuo da bi se neki primjeri mogli svrstati u koju od izdvojenih tema ili pridodati drugima koje sam grupirao, a i to da ih možda ima i veći broj u Držićevim djelima nego što ovaj popis pokazuje, iako ih zacijelo sadržava golemu većinu. Stoga se uz citirane može još koji dodati, uočen naknadno ili naveden u radovima drugih, što ću ovdje naknadno i učiniti. Izostaju i mnoge pučke pjesmice, pitalice, zagonetke, na koje je kritika upozoravala, pa ću posebno navesti samo par njih koje su zapisane. Poneki primjer dodat ću i iz talijanskih političkih pisama, u kojima je Držić također ostao vjeran sklonosti da misli oblikuje proverbijalnim stilom i da se kadšto posluži sentencijom ili kojom i do danas živom poslovicom. Ipak, najveći je dio gradiva, mislim, ovdje skupljen prvi put, i to više kao ilustracija određenog aspekta Držićeva stvaralaštva, a tek zatim kao doprinos užem stručnom proučavanju, kategoriziranju i kompariranju kakvo se obavlja u povijesti usmene književnosti.

384. *Ko ognju, starci, neka je mladim o ljubavi radit* (680)
385. *Vaša je ljubav kako oganj od slame, ki se učas užeže, a u hip se ugasi* (680)
386. *Kad svak veli »lezi«, a ja da ležem* (707)
387. *ja mu sam tramuntanu odkrio, a on je umio jedrit* (497)
388. *Prc voštac, — vlaški svetac* (503)
389. *peci loj, ter se goj* (394)[143]
390. *Rekla je doć, ma je noć; ne ima cokula . . .* (394)[144]
391. *razumjet davam ludu* (451)[145]
392. *Metat dinare u more* (350)[146]
393. *Mladu je dano zgriješit* (655)
394. *Nijes' pratik, još si mlad* (294)[147]
395. *Obeća' ludu a zaludu* (403)
396. *Ti se si pod njeku dobru zvijezdu rodio* (407)
397. *u delicijah si do grla, a mi sušimo* (407)
398. *Popij tu zdravicu!* (515)
399. *otegnuh noga* (342)

---

[143] Dio Petrunjeline pjesmice u *Dundu Maroju,* tako je zabilježen i u Daničićevoj zbirci (94).

[144] Zabilježena je poslovica »Rekla je doć, ma ne ima cokula« (Daničić, 106).

[145] I to je dio pučke pjesmice Petrunjeline na koncu 10. prizora III. čina, a inače ima poslovica »Lasno je ludu dat razumjet« (Daničić, 53), u značenju: lako je luda prevariti.

[146] Tako poslovica glasi u Daničića (60), a primjer iz *Dunda Maroja:* »da iz morske pučine izvadim zlato . . .«.

[147] Zabilježena je poslovica »Nijesi vješ', još si mlad«, Daničić, 84.

400. *podvrći kao vruću opeku* (370)
401. *Sluga je za slušat gospodara* (507)
402. *stojimo kako drvene duše* (528)
403. *vodice, da si rujno vince, kako bi se tebi veće junaci utjecali!* (529)
404. *Hoć uteć zle srjeće, čin' da t' oko ne spi* (580)
405. *Tko se na ženski svjet prigiba ...* (592)
406. *Vrag ti u čerebru* (672)
407. *Kao svrački na grahotušu skupiše se ...* (570)
408. *živjeti kako i Metuzalem* (400)
409. *kao bih volio tebe srjesti neg papu* (497)
410. *čekat manu s neba* (432)

Primjeri iz talijanskih političkih pisama, kao proizvod istog stvaraoca, potvrđuju individualnost Držićeva stila i načina mišljenja koje se često utječe slikovitim izričajima narodne mudrosti. Tako i talijanske poslovičke izreke potvrđuju koliko su pisma povezana s Držićevim stvaranjem, kao pravi izvor njegove poetike.

411. *che si può sperar d'un crudele barbaro che bestialità e crudeltà?* (884)[148]
412. *pazzi e si tengon savi* (884)[149]
413. *aspettar dalle stelle ... aiuto* (884)[150]
414. *facevano conto senza oste* (884)[151]
415. *ogni maggior cosa sta in mano di Dio et in mano della fortuna* (888)[152]
416. *aspettar la manna dal cielo* (888)[153]
417. *Con arte si vince il mondo* (890)[154]
418. *cole degli omeni sono tali, che con arte si possono vincere e si possono assicurare* (890)[155]
419. *non conosce Pietro né Paulo* (891)[156]
420. *con buon governo fra gli omeni è d'ogni cosa rimedio* (891)[157]
421. *e le ferocissime bestie con arte si domano* (891)[158]
422. *la fortuna è sempre sospettosa quando alla prima viene ridente e con faccia lieta* (892)[159]

---

[148] »Što se može očekivati od okrutna barbara negoli zvjerstvo i okrutnost?«

[149] Ta se tvrdnja o dubrovačkim senatorima jamačno oslanja na poslovicu »Lud je tko se mudar mni«, Daničić, 57.

[150] »Očekivati pomoć sa zvijezda«; usp. s primjerom pod br. 410.

[151] »Pravili su račun bez krčmara«, prema talijanskoj poslovici »Fare i conti senza l'oste« (Lapucci, 108).

[152] »Sve veliko u rukama je Božjim i u rukama fortuninim«.

[153] »Čekati manu s neba«, primjer je dakle istovetan s navedenim pod br. 410, a ima biblijsko podrijetlo (Izlazak, XVI, 31). Talijani kažu »Aspettare che piova la manna dal cielo« ili samo »Aspettare la manna« (Lapucci, 181).

[154] »Umješnošću se svijet pobjeđuje«; zabilježena je toskanska poslovica: »Con arte e con inganno, si vive mezzo l'anno; Con l'inganno e con arte, si vive l'altra parte« (Giusti, 32).

[155] »Među ljudima je tako, da se umješnošću sve može svladati i sve osigurati.«

[156] »Ne poznaje ni Petra ni Pavla« (tj. nikoga).

[157] »Dobrim se ponašanjem među ljudima svemu može doskočiti.«

[158] »I najdivljije se zvijeri umješnošću ukrote.«

[159] »Fortuna je uvijek sumnjiva kad u početku dolazi nasmijana i s vedrim licem«; o fortuni ima mnogo sentencija, od kojih se ovdje može navesti ova: »Fortuna cum blanditur, captatum venit« — »Kad sreća laska (kad je naklonjena), dolazi da bi prevarila«, Publilije iz Sirije, *Sententiae*, 166; v. Vilhar, 1038.

423. *sì come la terra senza fatica non ci dà cibo, né il cielo senza tuoni la desiata pioggia, così i successi della buona fortuna non vengono senza contrasto* (892)[160]

424. *In questo mondo ordinariamente combattono buoni coi tristi, virtuosi con viziosi, i pii con violenti e l'ingegno con forza* (892)[161]

425. *è cosa umana aver travagli fra gli omeni; cosa da valentomeni non lasciarsi vincer da mali et aiutarsi di mezzi zer i quali si può aver vittoria, e cosa da omeni che si sanno consigliare* (892)[162]

426. *far con la trombetta* (892)[163]

Kad i ne bi bilo drugih mnogobrojnih osobina Držićeva djela u kojima se očituje duboka ukorijenjenost u našoj književnoj i posebice narodnoj tradiciji i koje na području prije svega jezičnom, a to će reći psihološkom i mnogom drugom odaju nezamjenjivu vlastitost, dosta bi bilo izdvojiti dio navedenog indikativnog gradiva da to potvrdi. Treba ponoviti da ta činjenica sama po sebi, kad bi se na nju sveo kriterij izvornosti, ne bi morala imati jakost dokaza o veličini pisca. Dapače, cijelo to blago s tako izrazitim pečatom naškosti svoju bitnu stilogenost temelji na mnogo univerzalnijim pretpostavkama, uključujući i područje jezično i psihološko netom spomenuto, kojemu se mogu pridodati i druga, u skladu sa znatno širim razmjerima svijeta koji pisac u svom djelu obuhvaća. Podsjećam na klasne raspone, od puka i građanstva do plemstva, pa na političke, od obespravljenih do tirana, a osobito na raspone ljudskih i društvenih odnosa tumačenih na temelju suvremenih doktrina, i na filozofske dimenzije koje se izražavaju kao izvorna kontaminacija narodne mudrosti i prikladno primijenjenih, iz raznih izvora crpljenih izreka, s jedne strane, i teorijskih spoznaja izvodljivih iz mnogih reprezentativnih rasprava autorova doba, s druge. Držić je dakle mnoge mudrosti uzimao iz izvora koji nisu uvijek našijenski, i to ne samo učenih kao što su klasični pisci ili *Biblija* nego i tuđih narodnih, primjerice mletačkih i toskanskih, iz kojih su neke izreke i poslovice prelazile i na tuđa područja, o čemu svjedoče paremiološke zbirke drugih naroda, a da ne govorimo o zajedničkim sadržajima pa i oblicima mnogih od njih u raznim jezicima kojima se zaboravilo izvorište. Držić je prema tome podjednako pisac koji se u svojem stvaralaštvu prožeo našim narodnim bićem i koji izražava kulturu suvremene zapadnoevropske tradicije i obje su te orijentacije nerazdvojive sastavnice njegove izvornosti i veličine.

(Primljeno na sjednici Razreda za suvremenu književnost JAZU od 5. studenog 1979.)

---

[160] »Kao što nam zemlja bez truda ne daje hranu, ni nebo bez gromova željenu kišu, tako ni uspjesi dobre fortune ne dolaze bez otpora.«

[161] »Na ovom se svijetu redovno bore dobri sa zlima, vrli s pokvarenima, milosrdni s nasilnima i um sa silom.«

[162] »Ljudski je imati muke s ljudima; na valjanima je da ne dopuste da ih pobijedi zlo i da se posluže sredstvima koja donose pobjedu, i to na ljudima koji se znadu odlučiti.«

[163] U značenju »razglasiti«; za čovjeka koji to radi i danas se u Dubrovniku kaže da je »trumbeta«, a talijanska je fraza »sonar le trombe«.

Frano Čale

PROVERBI, SENTENZE E FORME AFFINI NELLE OPERE DI MARIN DRŽIĆ

Riassunto

Alle peculiarità del teatro di Marin Držić (1508—1567.), che comprovano quanto profondamente esso sia originale e radicato nella tradizione letteraria nazionale sul piano linguistico, psicologico, folcloristico ecc., l'autore aggiunge un elenco, commentato, di oltre quattrocento esempi di proverbi, sentenze e affini modi espressivi, presi sia dal patrimonio popolare, sia da quello universale europeo, dagli autori antichi, dalla Bibbia, o da altre fonti. Sebbene possa interessare anche le ricerche paremiografiche, il materiale raccolto vuole in primo luogo illustrare i principi fondamentali della poetica del Držić e la sua visione del mondo, caratterizzata da una distinzione tra »sedicenti uomini« e »uomini sul serio«, identificabili, rispettivamente, con i senatori della Repubblica di Dubrovnik dall'autore definiti »mostri« e »pazzi«, e i loro saggi antagonisti, dotati di »vitrù«, cioè armati contro la »fortuna«, sempre in armonia con le concezioni fondamentali del pensiero del tempo.